

Determinace a vývoj pohlavnosti

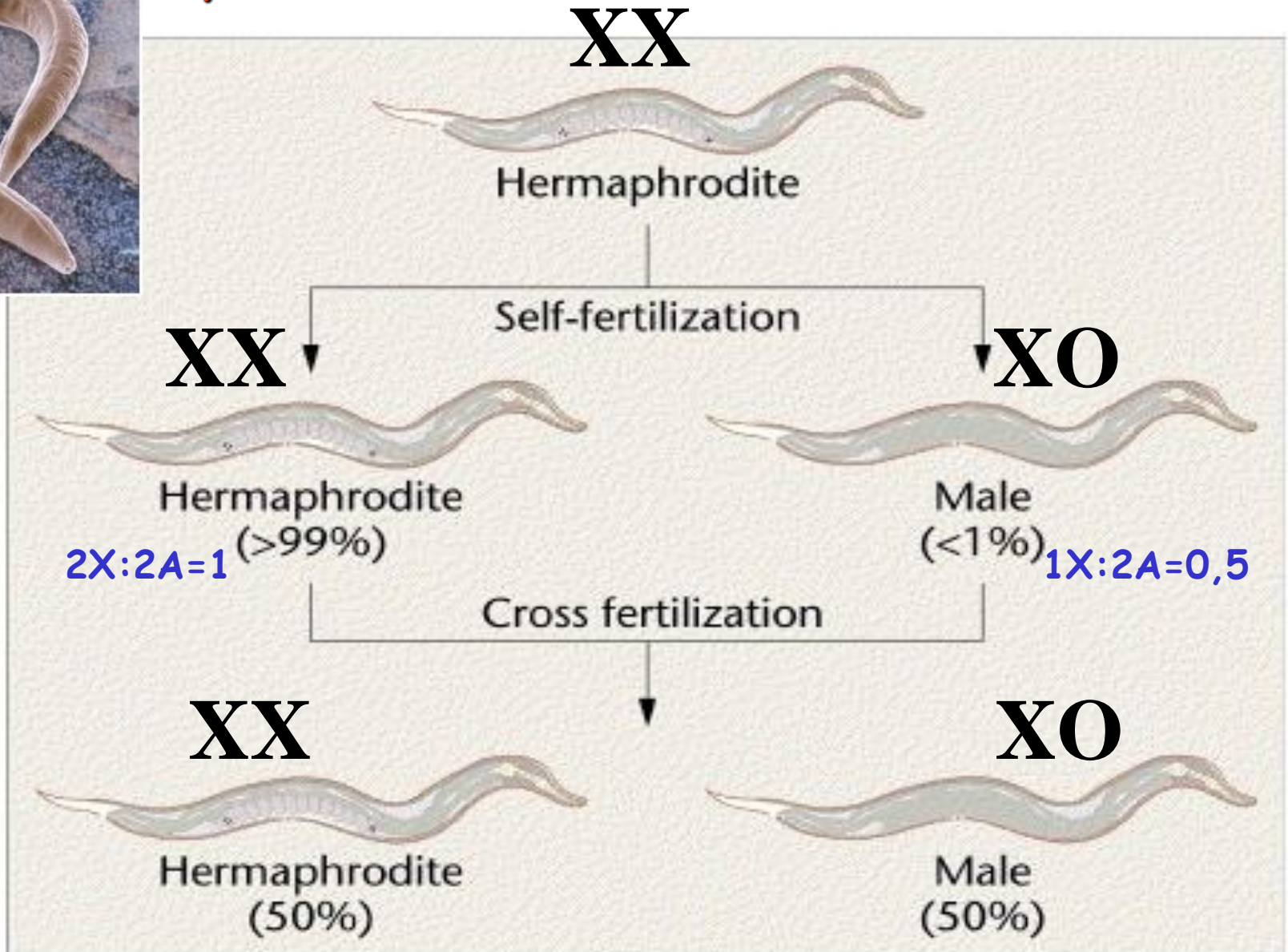

Úlohy pohlavnosti v životě eukaryot :

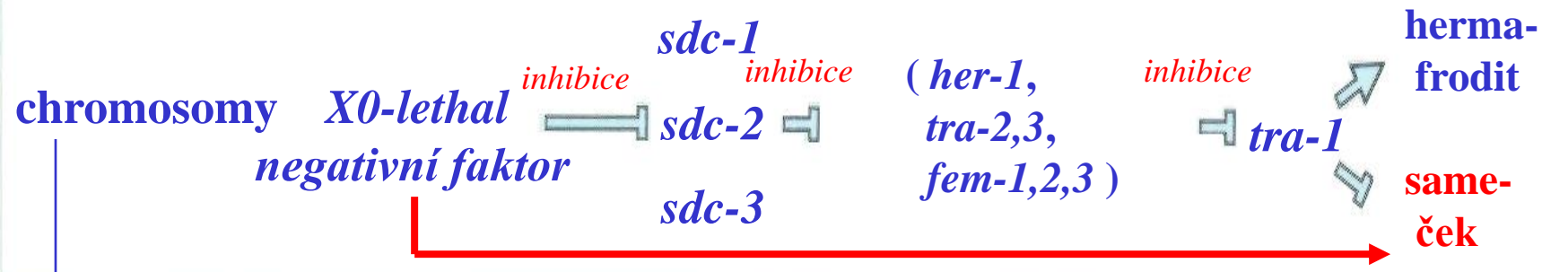
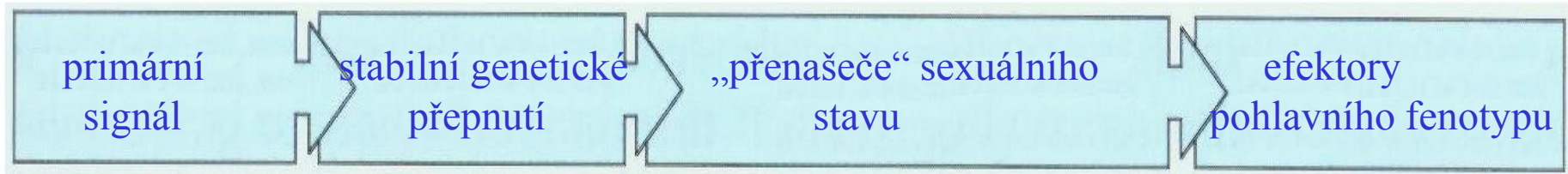
- ⊗ meiosa a kombinace gamet zajišťují evolučně výhodnou heterozygotnost a variabilitu
- ⊗ diferenciace zárodečné dráhy a příslušných gamet (včetně tvorby pohlavních orgánů)
- ⊗ pohlavně specifický vývin somatických buněk (pohlavní dimorfismus)
- ⊗ řízení transkripčních hladin chromosomů X (umlčování či zesilování exprese vázaných genů)
- ⊗ metylační nastavení gametického imprintingu - záznamu o expresi genů v příští filiální generaci

Caenorhabditis elegans : vznik a dědičnost pohlaví systém X : A

Determinační dráhy somatické pohlavnosti u *C-elegans*

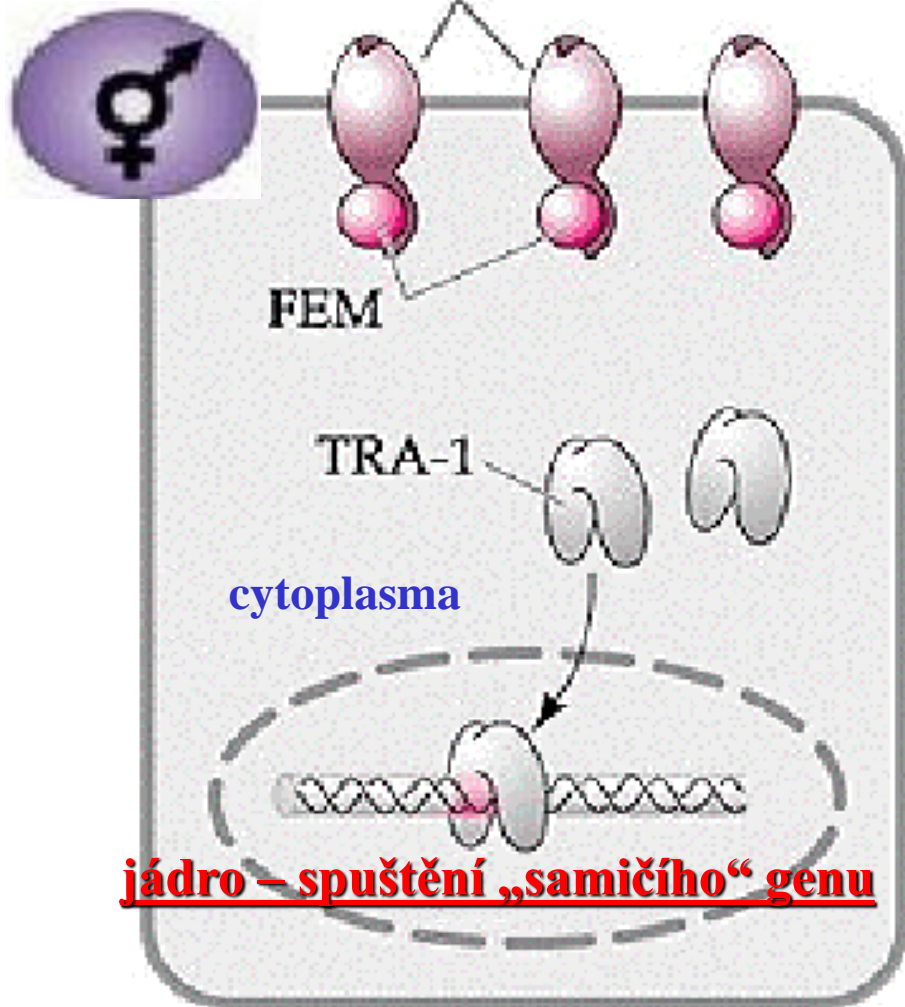

XX	<i>koncentrace:</i> nízká	vysoká	.....	vysoká	
XO	<i>koncentrace:</i> vysoká	nízká	.....	nízká	

Transdukční dráha sex-determinačních signálů u *C-elegans* (*XOlethal-HER1-TRA1,2*) ... vysoká hladina negativního regulačního proteinu *XOlethal* způsobí modifikaci transmembránového proteinu *TRA2*

XX

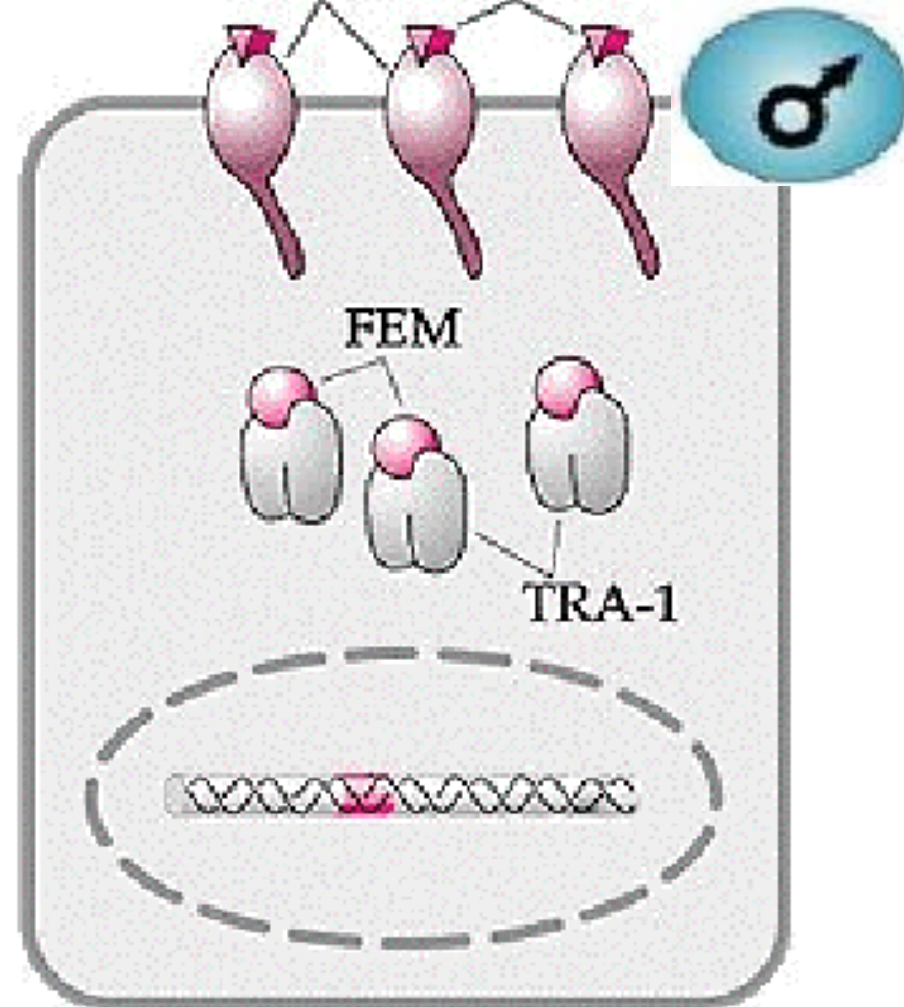
TRA-2

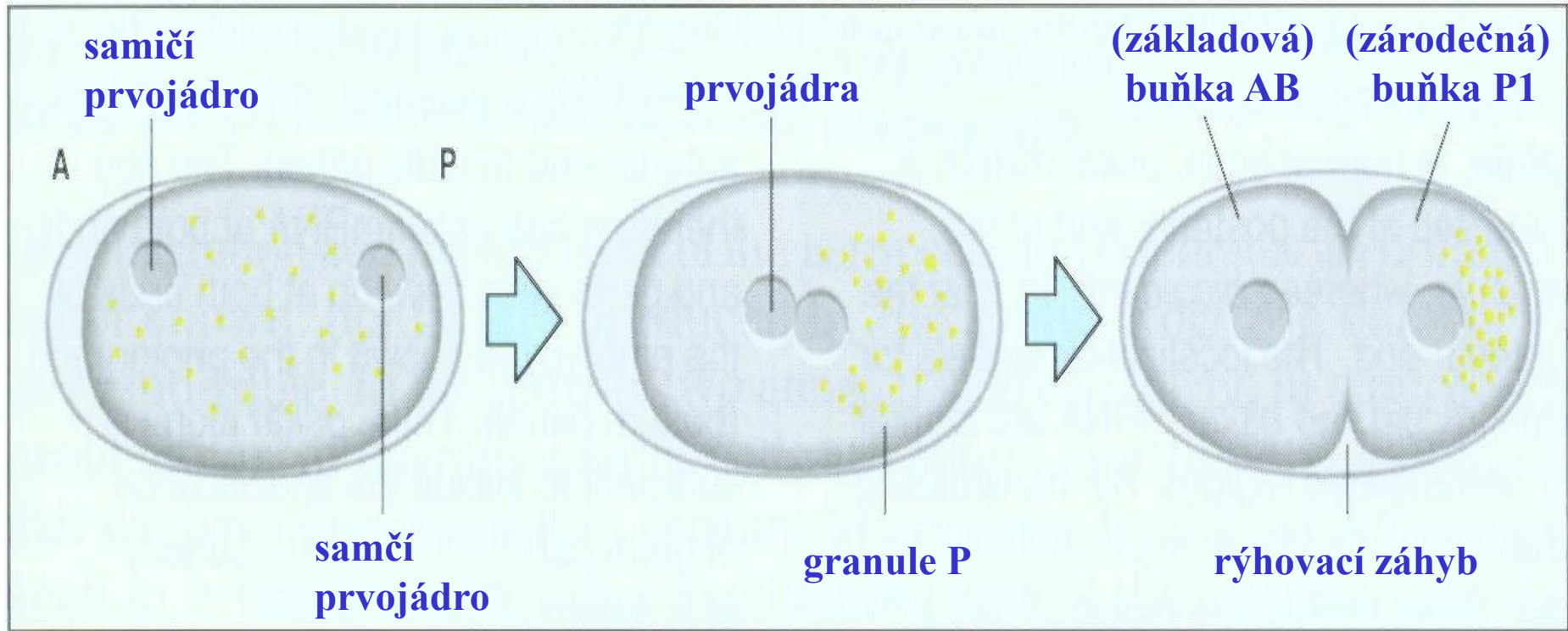
jádru – spuštění „samičího“ genu

TRA-2 HER-1

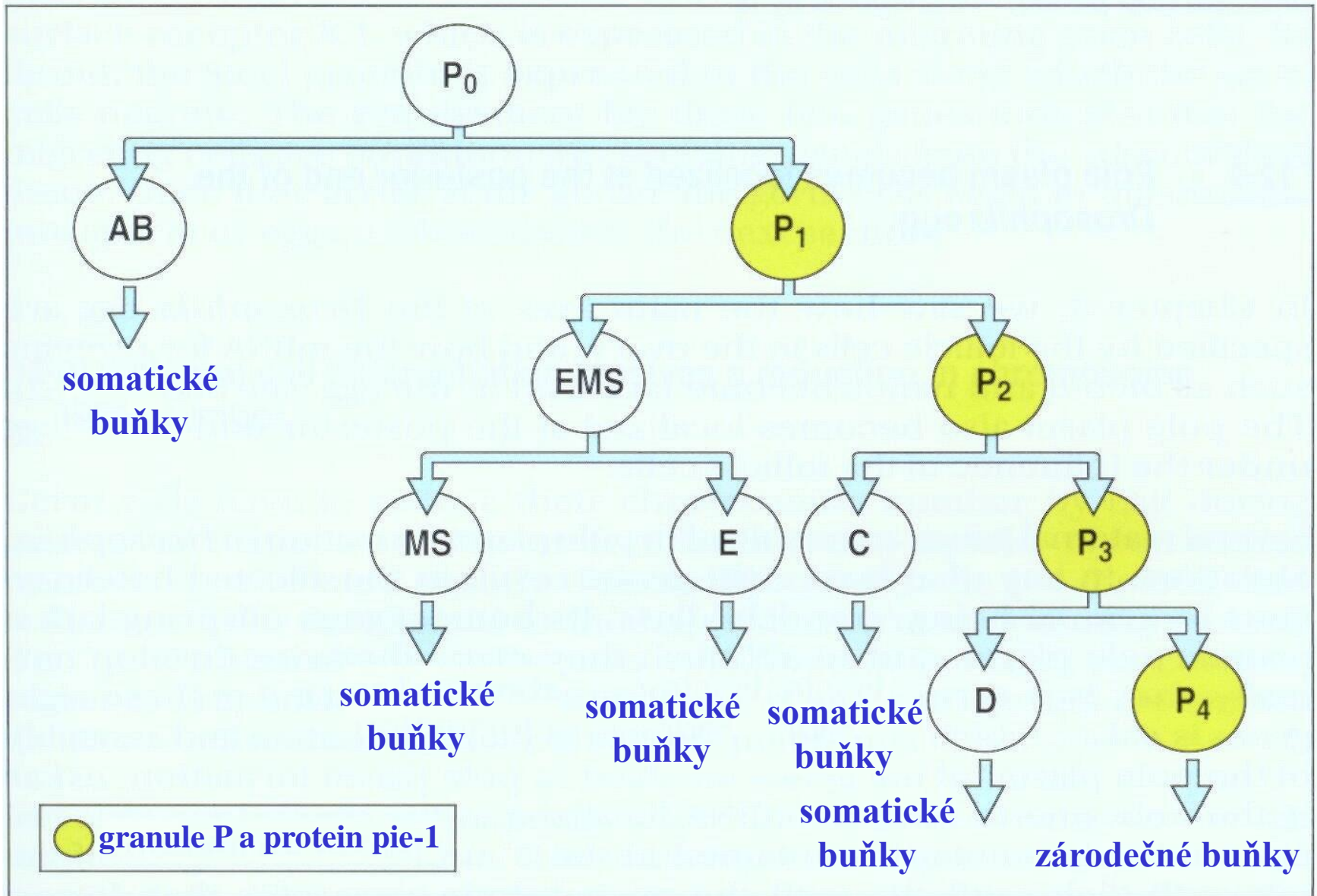
XO

Po fertilizaci oocytu *C-elegans* se granule P akumulují přednostně u posteriorního pólu, v dceřinných blastomerách výhradně v linii buněk P zárodečné dráhy

Po fertilizaci oocyty *C-elegans* se granule P akumulují v posterioru, v dceřinných blastomerách výhradně v linii buněk P zárodečné dráhy

Determinace pohlavnosti u drosofily posttranskripční úpravou (sex-specifický sestřih)

XX → Double sex female

promotor genu

„založení“ *Sex-lethal*

promotor genu

„udržení“ *Sex-lethal*

časný protein
Slx

pozdní
protein
Slx

funkční
sestřih

RNA

samička ♀

XY → Double sex male

časný protein
Slx nevzniká

nefunkční
sestřih

RNA

pozdní protein Slx
nevzniká

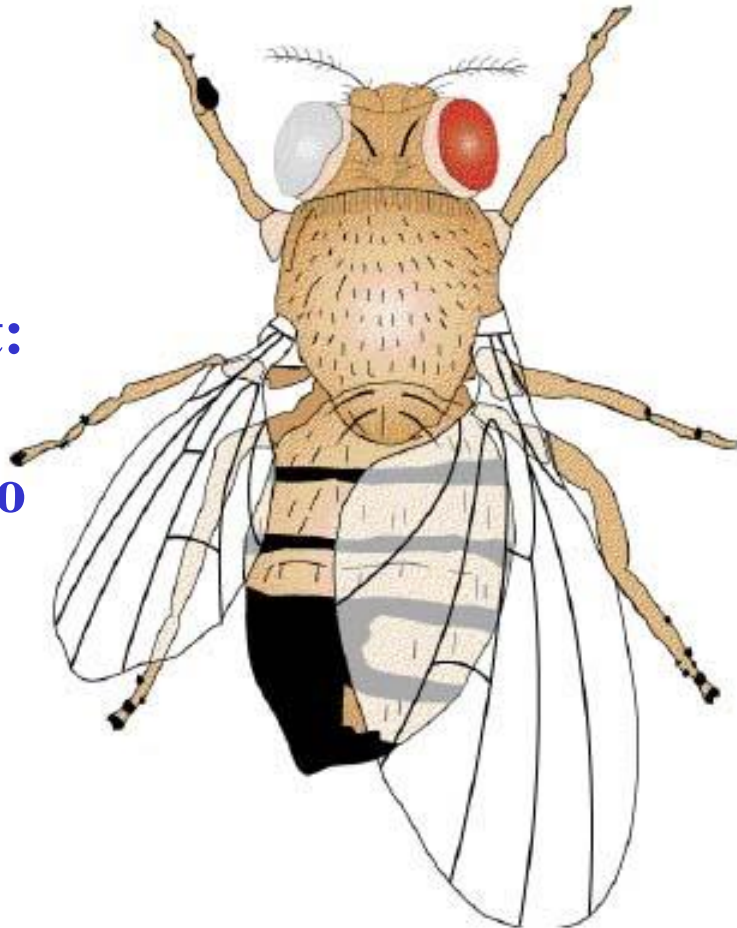
sameček ♂

Drosophila nemá pohlavní hormony: bilaterální gyandromorfie

(ztráta jednoho chromosomu X-wt při prvním mitotickém dělení)

samčí **XO** část:
bílé oko,
miniaturní křídlo

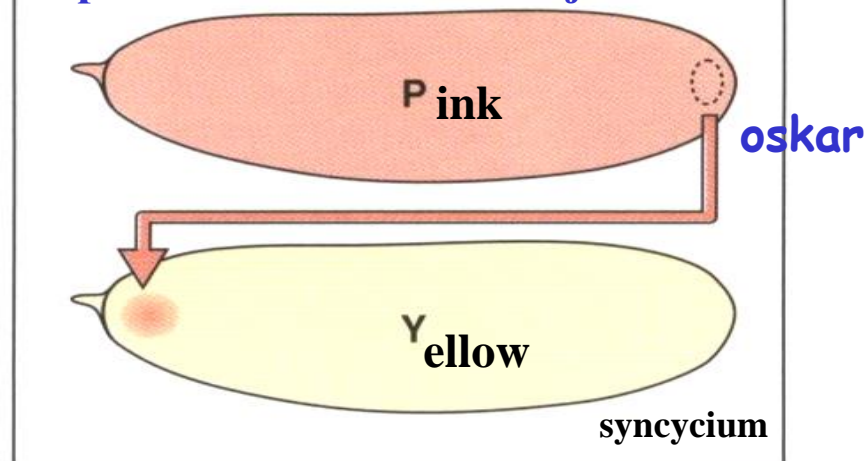
samičí **XX** část:
heterozygotní
pro oba markery

Transplantace pólové cytoplasmy může indukovat tvorbu zárodečné linie

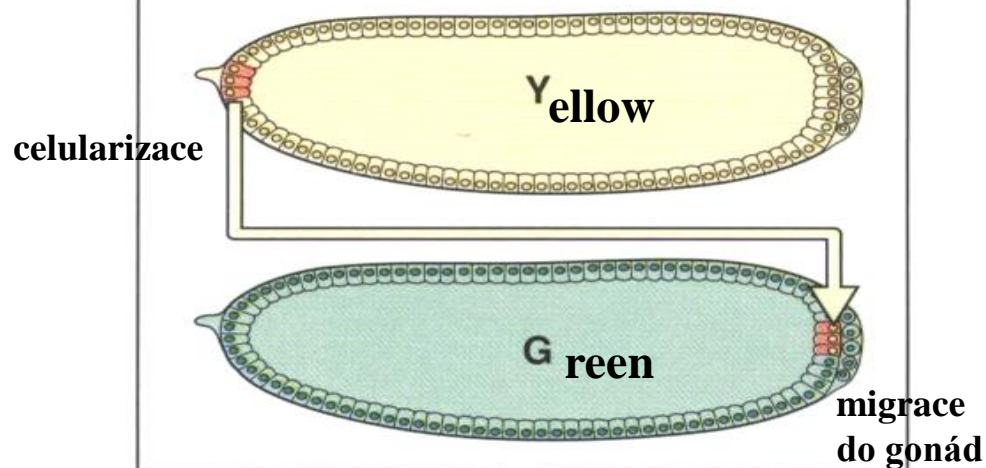
...
primordiální zárodečné buňky jsou prvními odlišnými, na posteriorním konci

...
u drosofily,
hlístice (granule P)
a žab

cytoplasma posterioru oplozeného vajíčka
přenesena do anterioru jiného

anteriorní buňky (s pólovou plasmou)
přeneseny do jiného posterioru

moucha G vytváří zárodečné buňky
s genotypem G a Y

Pohlavní funkce

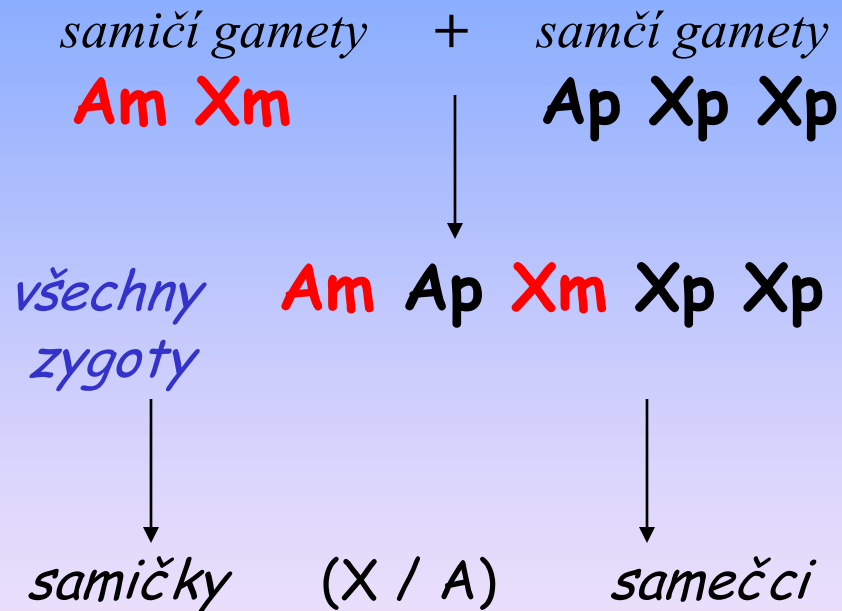
- Hermafrodité
  - běžné hlavně u rostlin
- Separátní individua (gonochoristé)
  - běžné u obratlovců
  - "dioecie" četná hlavně u tropických stromů
  - separátní květy (všechny možné kombinace)
  - když náklady nejsou velké a kompetice je silná, je favorizována separace

EPIGENETICKÁ DETERMINACE POHLAVÍ

Sciara coprophilia, moucha smutnice XX/XO

(specifická eliminace paternálního X, Metz 1938)

somatické buňky

Am Ap Xm Xp

Am Ap Xm

zárodečné buňky

Am Ap Xm Xp

Am Ap Xm Xp

(zde nastane nondisjunkce
X chromozomů!)

PSEUDOARRHENOTOKIE

selektivní umlčování či eliminace paternálních chromosomů

červec citroníkový *Planococcus citri*, Homoptera
fakultativní heterochromatinizace paternálních chromosomů (Uzi Nur 1990, Rochester)

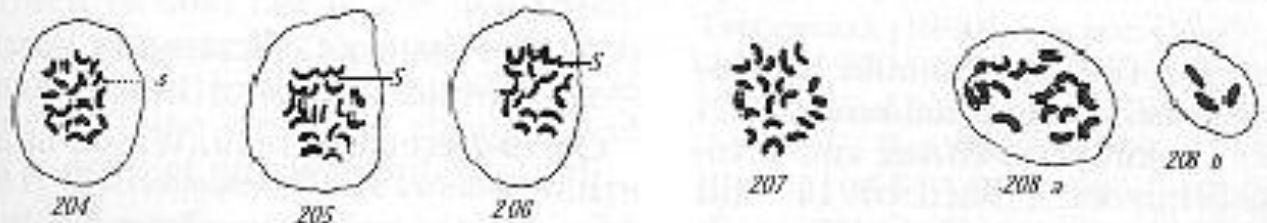

Nettie Maria Stevens
(1861-1912)

Tenebrio molitor
(F = AAXX, M = AAXY)
potemník moučný, *Coleoptera*

*Studies in spermatogenesis, with
especial reference to the accessory
chromosome...*

OBJEV POHLAVNÍCH
CHROMOSOMŮ (1905)

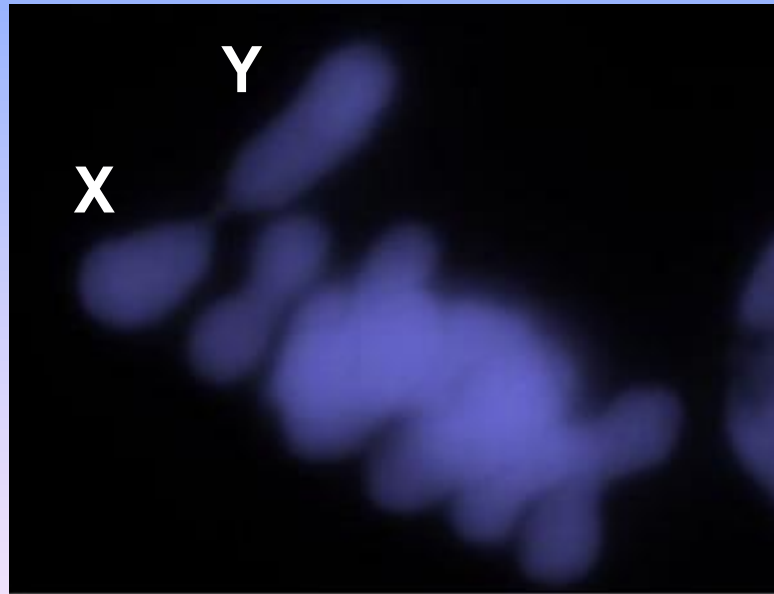

Co to jsou pohlavní chromosomy ?

- ... nesou vždy sex determinující geny, i když dráhy vedoucí k dioecii jsou odlišné
- ... morfologicky odlišné chromosomy mezi pohlavími
- ... dva základní systémy – XX/XY (homogametní samičky) a ZZ/ZW (homogametní samečci)
- ... rekombinace částečně potlačena v meióze u heterogametního pohlaví
- ... zjištěny u většiny živočišných a některých rostlinných druhů s genetickou determinací pohlaví

Evoluční původ sex chromosomů

Vyvinuly se z normálního páru autosomů ...

... evoluce provázena progresivní redukcí rekombinace mezi X a Y chromosomem.

Stádia evoluce chromosomu Y

výskyt mutace genu samčí fertility/promotion

akumulace male-prospěšných a female-nevýhodných genů v těsné vazbě na Y

částečná ztráta rekombinace mezi X a Y

postupná degenerace Y-chromosomových sekvencí

alespoň jeden X je nezbytný k somatickému vývoji

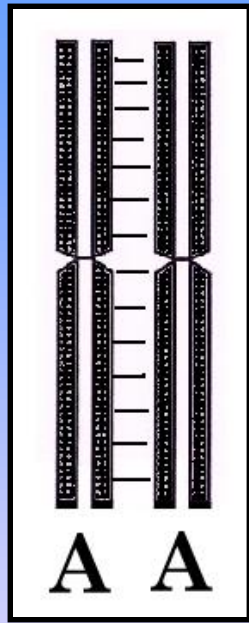
evoluce kompenzace dávky genů vázaných na chromosom X

ztráta chromosomu Y, může jej nahradit jiný chromosom

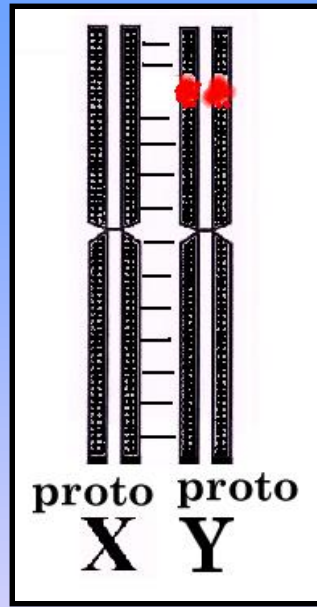

Evolve pohlavních chromosomů

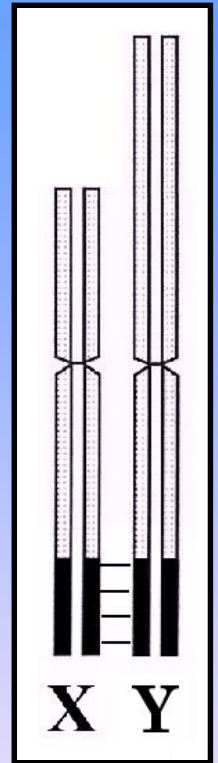
sex
determinující
alela

→

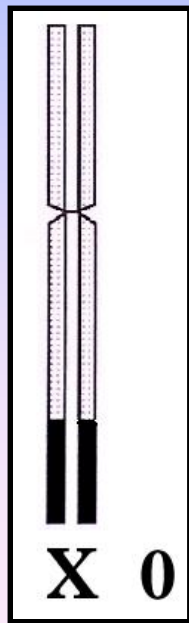
potlačení
rekombinace

→

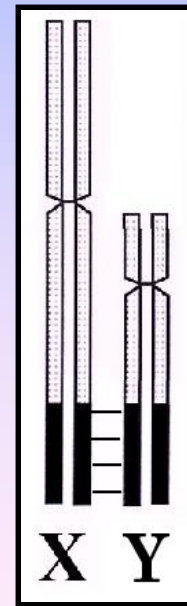
*Silene
latifolia*

←
degenerace
y

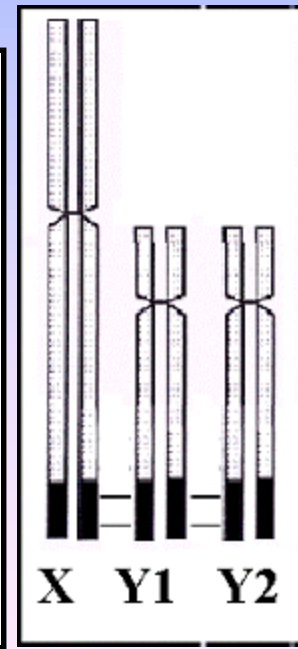

hmyz

←
ztráta Y

savci Rumex

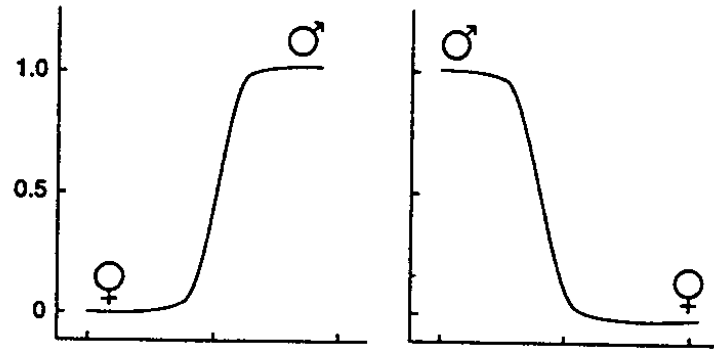
U většiny druhů (vejcorodých) plazů je pohlaví určováno teplotou: **Temperature Sex Determination**

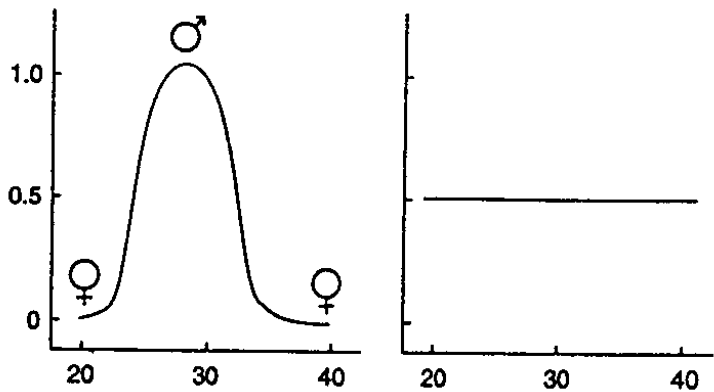
aligátoři a ještěrky

krokodýli

želvy

hadi (GSD)

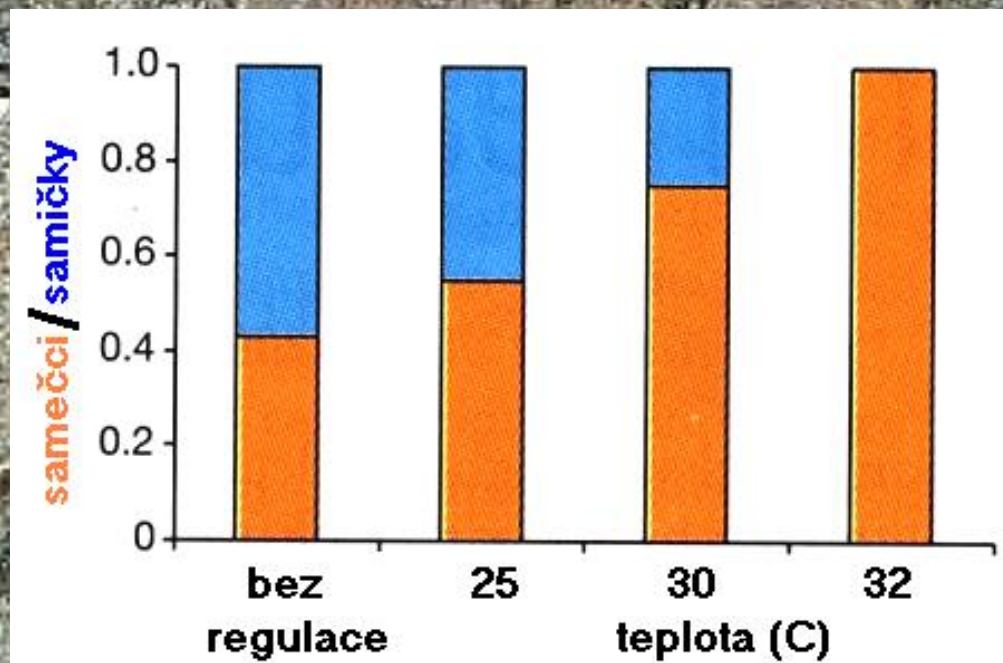
teplota (°C)

Viviparní samičky scinka *Eulamprus tympanum* regulují pohlavnost svých embryí: TSD

(K. A. Robert & M. B. Thompson 2001)

Bonellia viridis

environmentální determinace pohlaví

Pohlavní determinace u ptáků

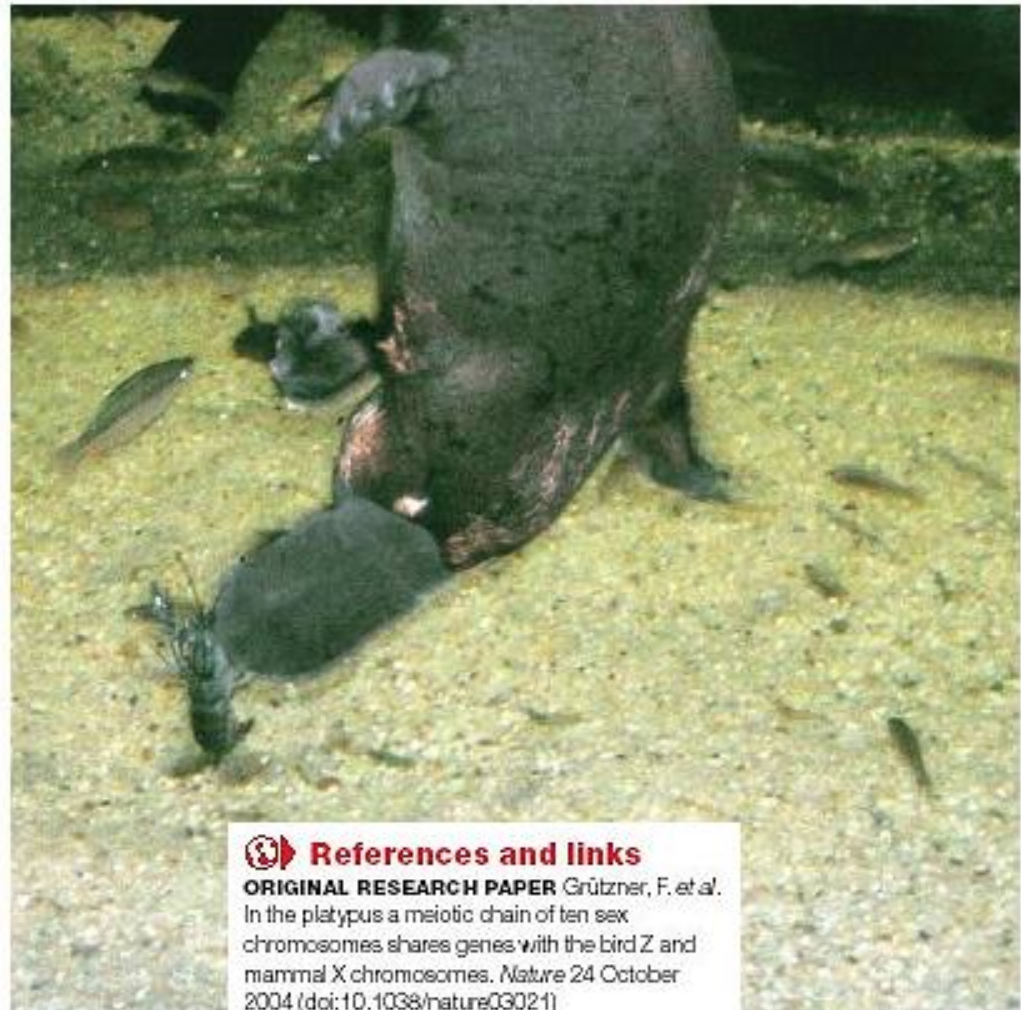
- ♣ homogametní pohlaví - samčí ZZ, heterogametní - samičí ZW
- ♣ samičí chromozóm W obvykle rozsáhle degenerován
- ♣ někteří ptáci pohlavní chromosomy vůbec nemají (ratites) ?
- ♣ je pohlaví determinováno dominantním W (→ savci) nebo poměrem Z/A (→ drosofila) ?
- ♣ existuje kompenzace dávky Z-vázaných genů ?
- ♣ některé Z-geny kompenzovány nejsou, exprese jiných Z-genů je pohlavně ekvalizována
- ♣ na chromosomu Z lokalizována oblast tandemových repeticí (>200 kopií 2,2-kb sekvence) s vysokým stupněm metylace CpG na obou chromozómech v embryích samečků (MHM=*male hypermethylated region*)
- ♣ hypotetický W-faktor brání metylaci MHM-oblasti u samiček za vzniku abundantní netranslatované RNA
- ♣ jde o mechanismus kompenzace dávky genů (→ Xist u savců) nebo determinace pohlavnosti ?

Platypus: the stranger sexxxxx

Ptakopysk má diploidní počet chromozomů 52,
z toho 11 párů autozomů

Samička: $2n = 42 + 10X$

Sameček: $2n = 42 + 5X + 5Y$

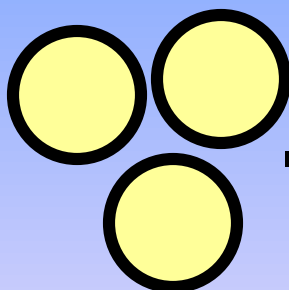
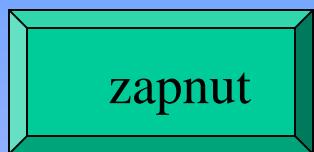
References and links

ORIGINAL RESEARCH PAPER Grützner, F. *et al.*
In the platypus a meiotic chain of ten sex
chromosomes shares genes with the bird Z
and mammal X chromosomes. *Nature* 24 October
2004 (doi:10.1038/nature03021)

Pohlaví u savců na úrovni embrya

- samečci a samičky jsou po dobu prvních 6 týdnů identičtí
- embryonálními gonádami jsou ovotestes
- chromosom Y indukuje vývin ovotestes v testes a tvorbu samčích hormonů
- absence chromozomu Y ovlivní vývin ovotestes ve vaječníky a tvorbu samičích hormonů

SRY gen

výstelkové buňky testes

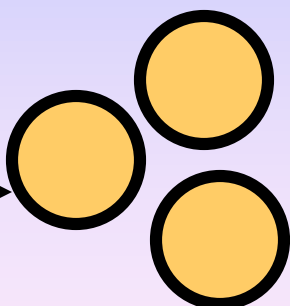
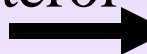

anti-Mullerův hormon

inhibuje Mullerův vývod (zabránění tvorby samičích orgánů)

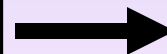
cholesterol

intersticiální buňky testes

testosteron

stimuluje Wolffův vývod ke tvorbě samčích orgánů

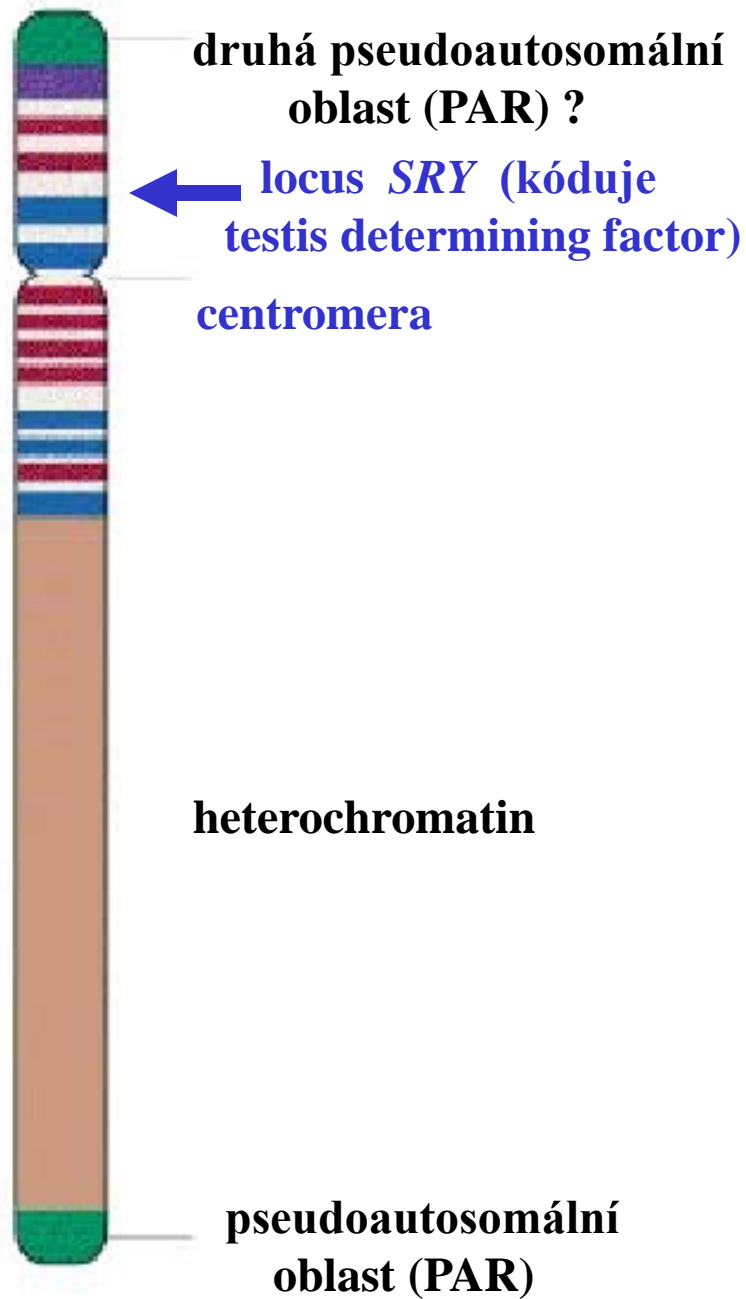
Chromosom Y člověka

- **X-homologní geny**
- **testis-specifické geny**

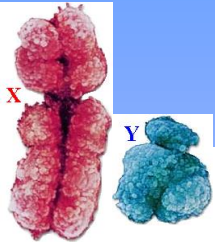
nerekombinující
oblast Y

p

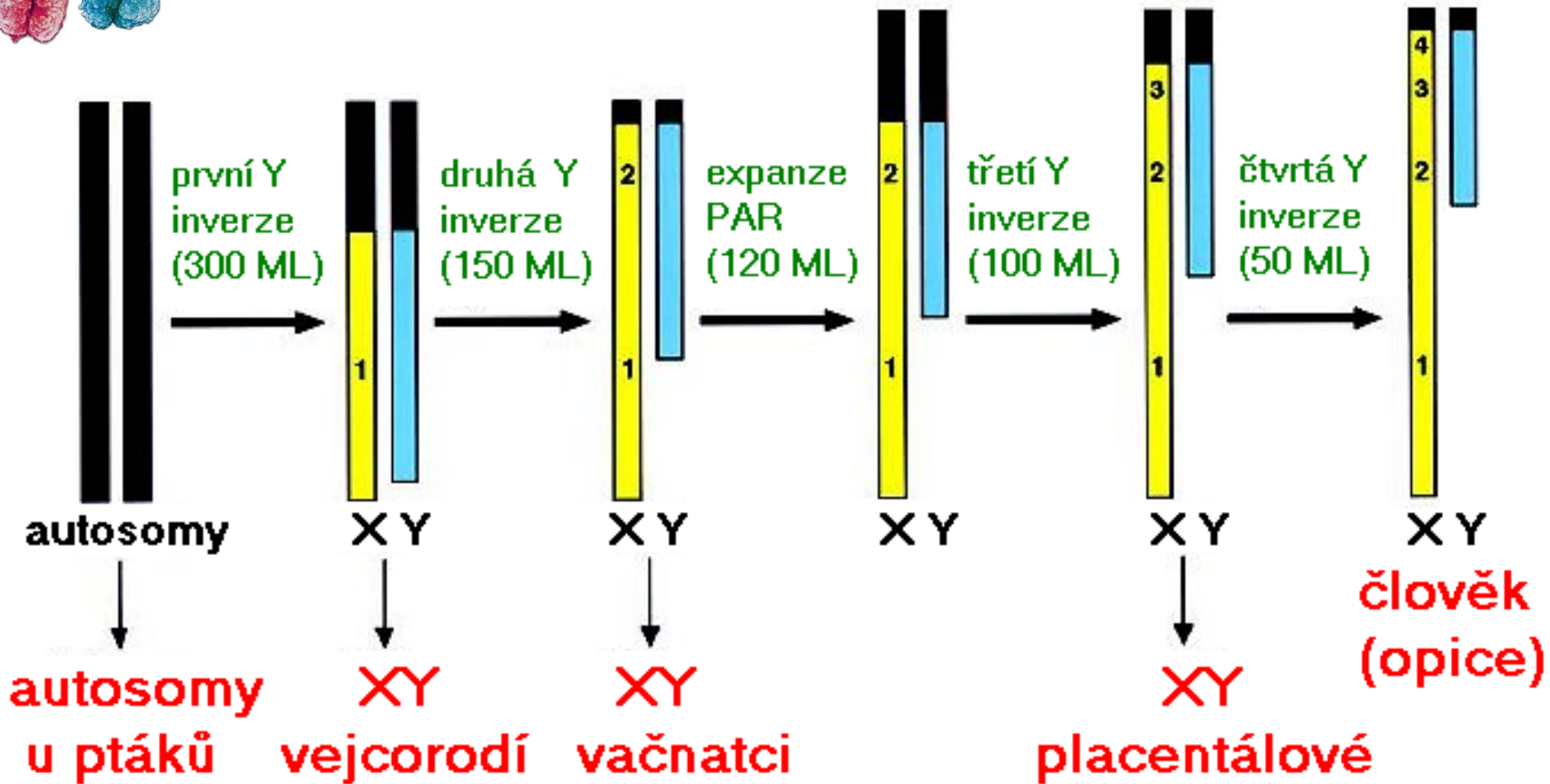
q

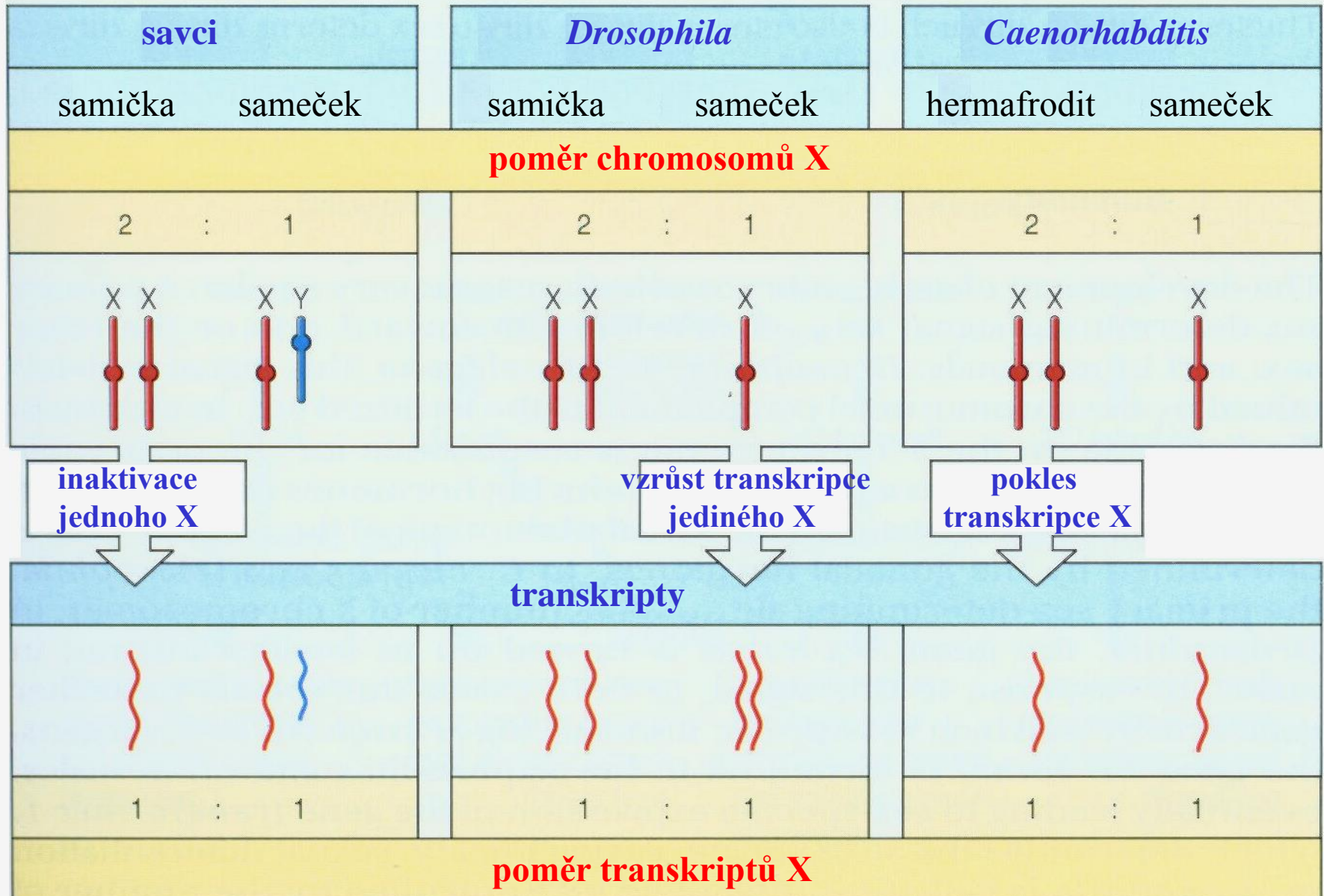
EVOLUCE POHLAVNÍCH CHROMOSOMŮ

David Page (MIT),
Bruce Lahn (Chicago) 1997

Odlišné mechanismy kompenzace dávky genů nesených chromosomem X

KOMPENZACE DÁVKY GENŮ

Drosophila

XX

X_Y

savci

XX nebo XX

XY

C-elegans

XX (hermafrodit)

XO

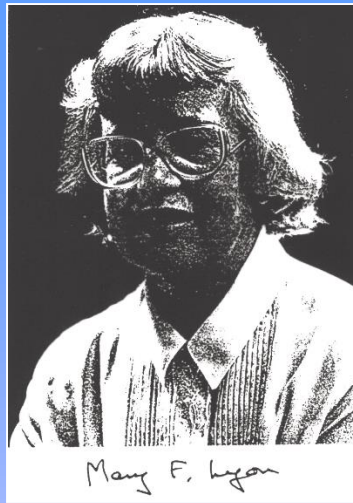

Murray Barr
(1949)

Susumo Ohno
(1960)

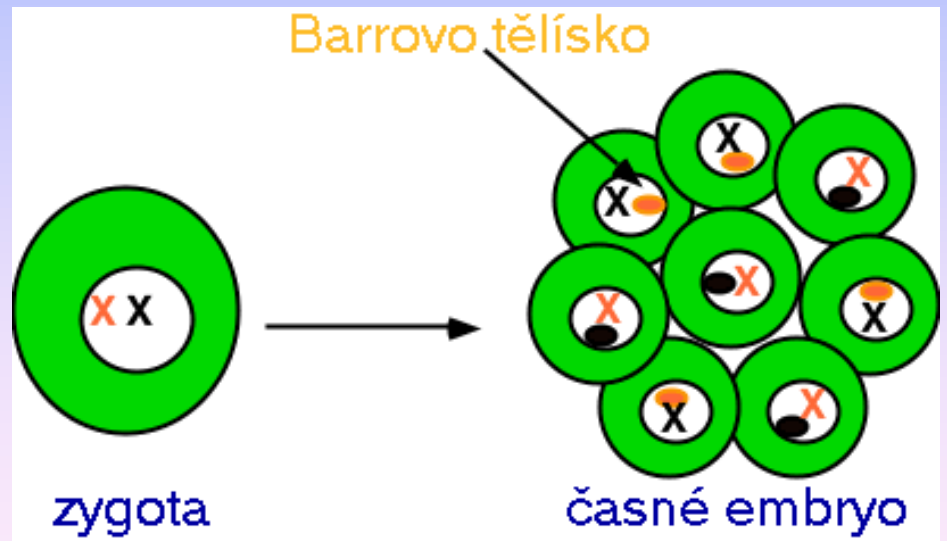
Mary Lyon
(1961)

X-vázaný gen barvy srsti

Barrovo tělísko

zygota

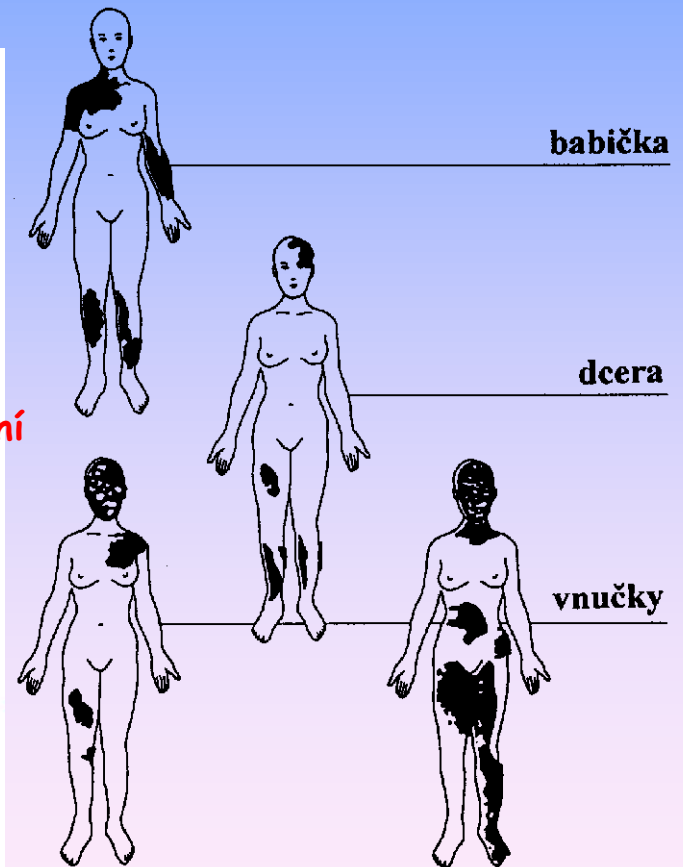
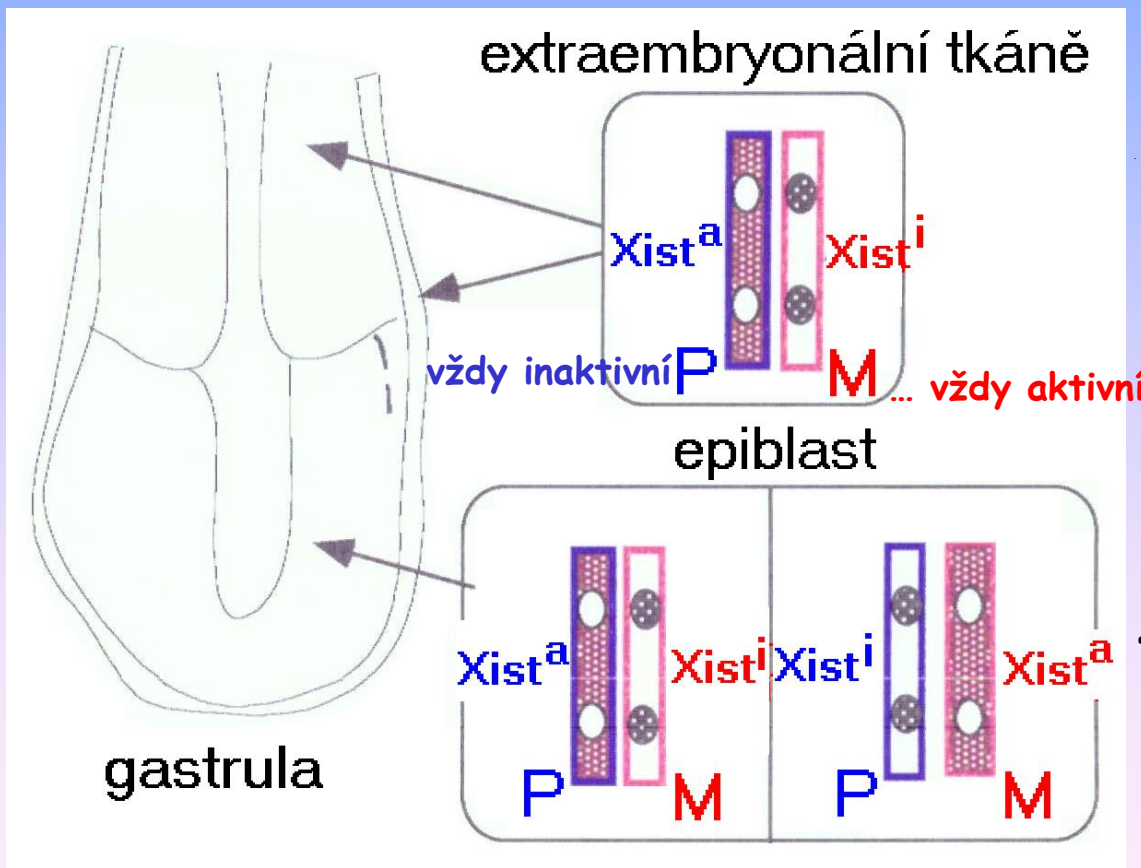
časné embryo

(Ne) náhodná fakultativní heterochromatinizace jednoho X

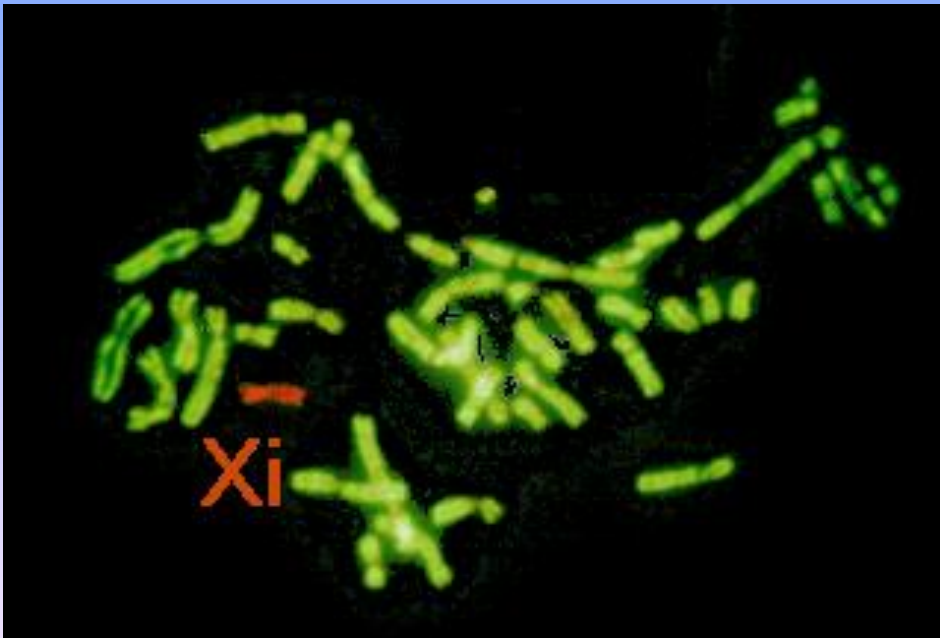
Kompenzace dávky X-vázaných genů :

imprinting a epigenetické umlčování

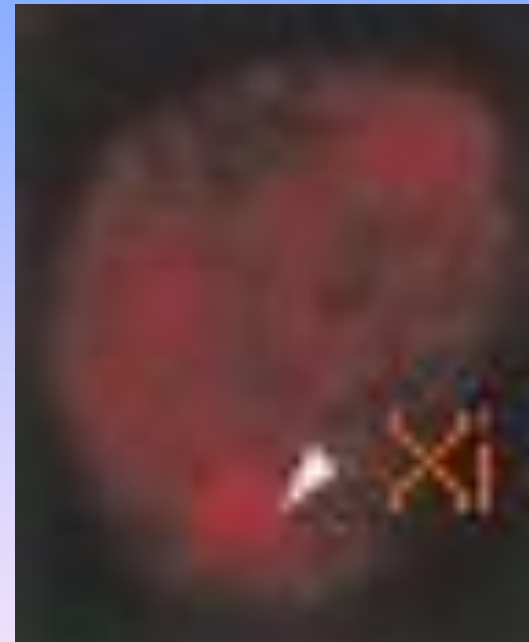
(úloha Xist-RNA, metylace DNA, acetylace a metylace histonů, chromo-proteiny Polycomb)

Inaktivovaný chromosom X je histon H3 a H4
hypoacetylován a **hypermetylován**

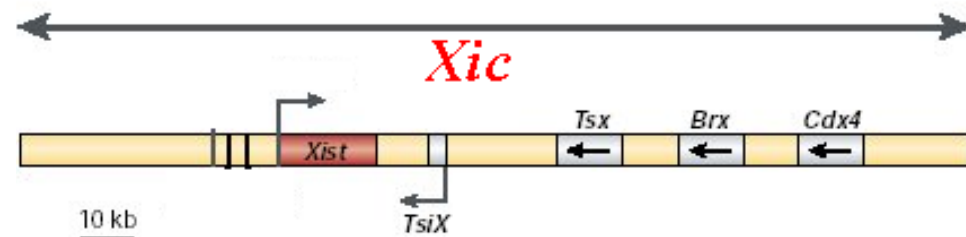
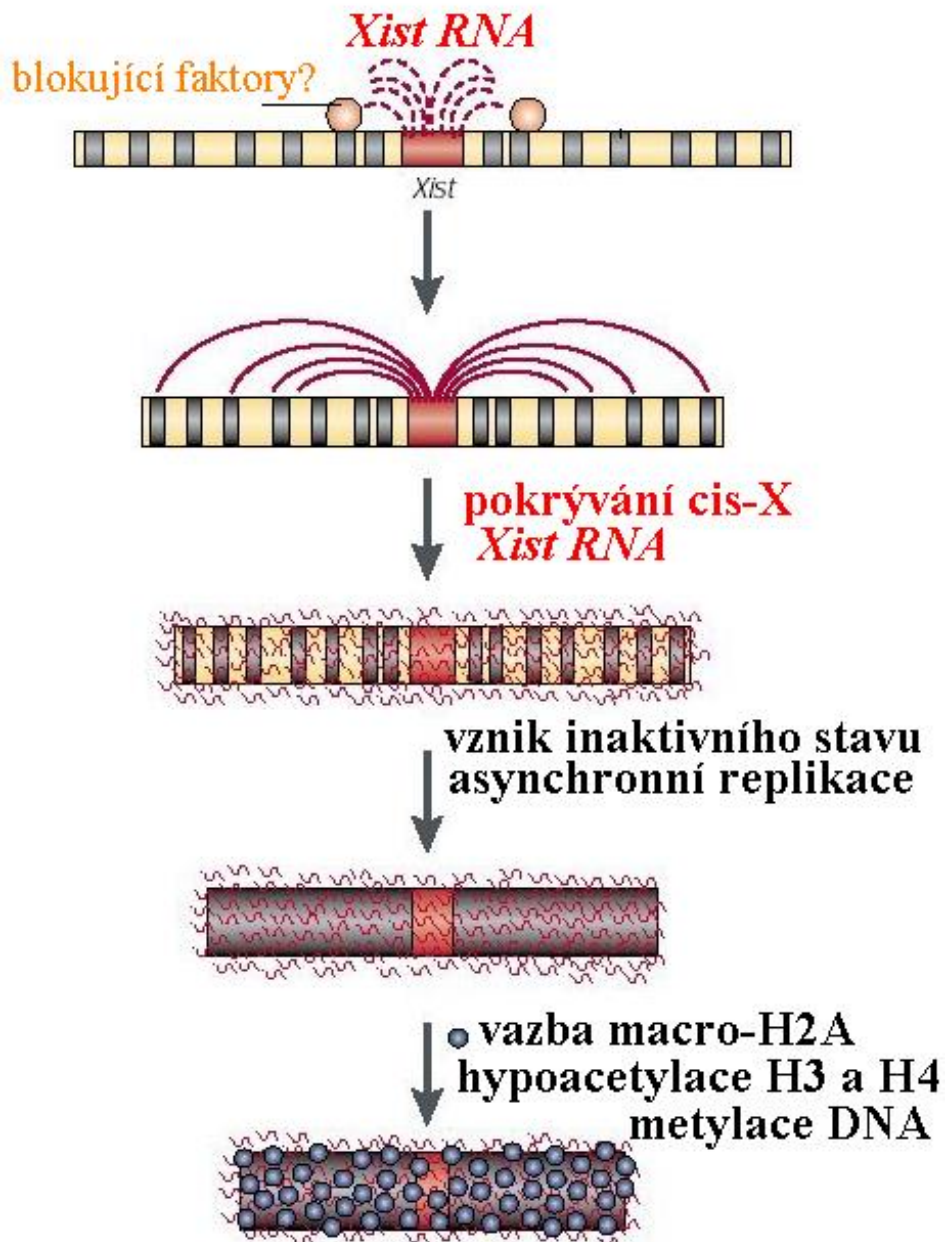

Bryan Turner
(Birmingham 1993)

David Allis
(Rochester 2001)

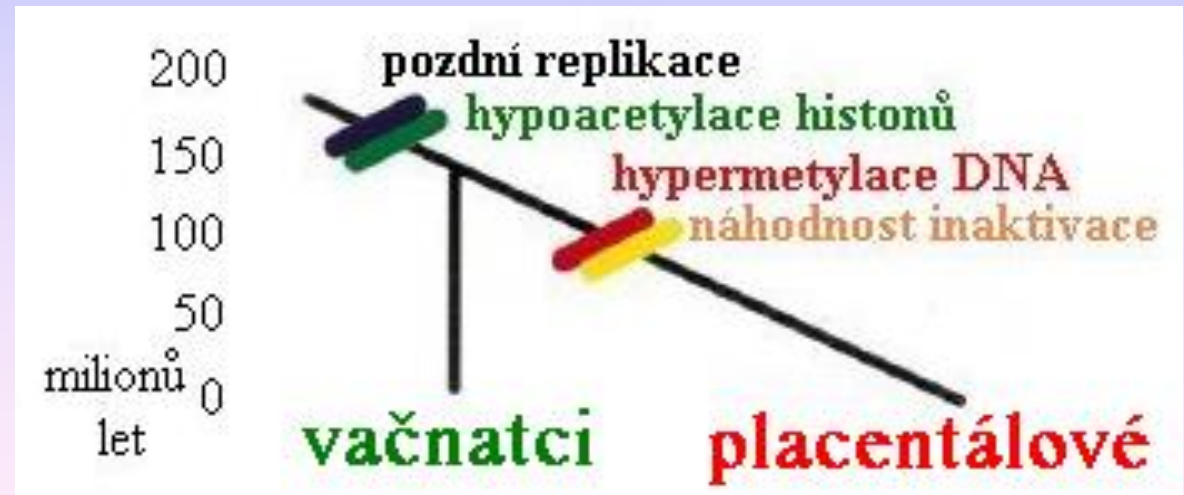
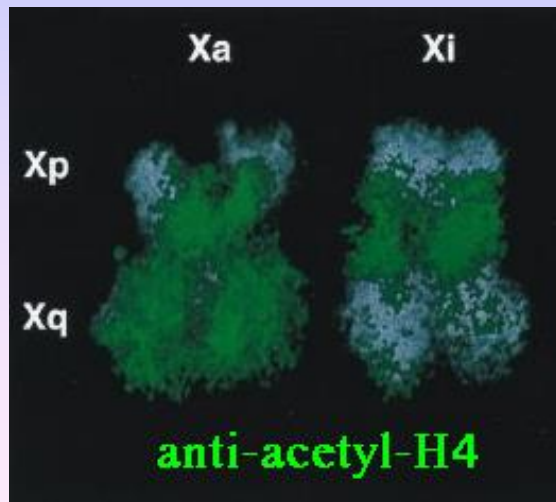
MECHANISMUS INAKTIVACE SAVČÍHO CHROMOSOMU X

EVOLUCE MECHANISMŮ KOMPENZACE DÁVKY X - VÁZANÝCH GENŮ

(Matthew Wakefield, Melbourne 1997)

CHROMOSOM X

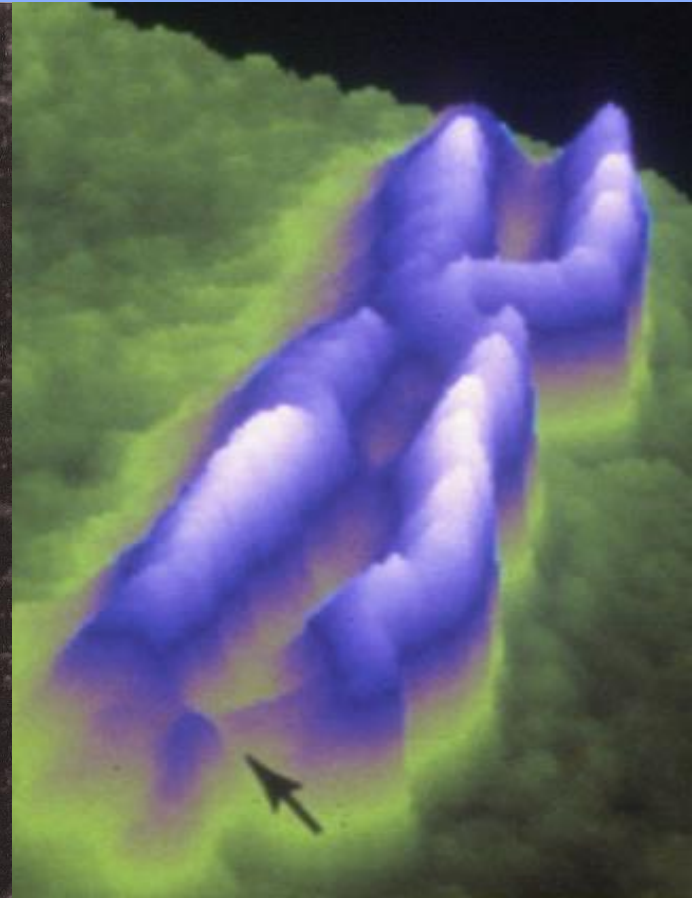
může být inaktivní, fragilní, chytrý i sexy
a především je „epigenetický“

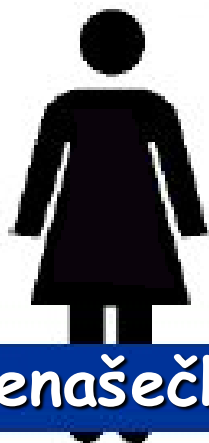
p

q

q27.3

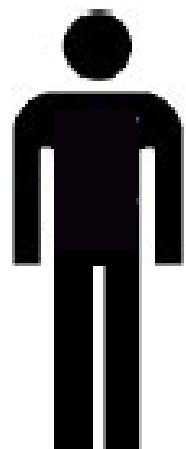

Dědičnost mutací vázaná na chromosom X

přenašečka

X X

X

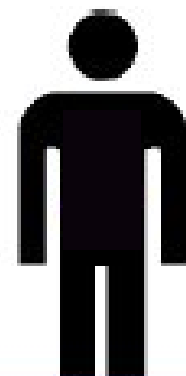
Y

XX	XX
XY	XY

polovina synů je postižených,
polovina dcer jsou přenašečky

X

X

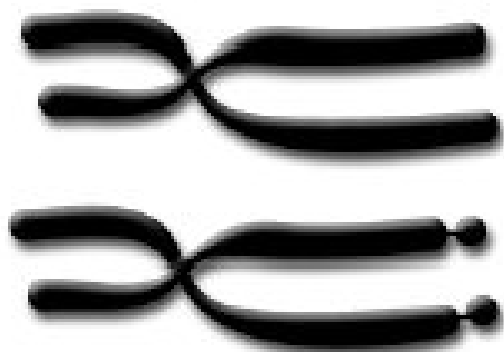
Y

XX
XY

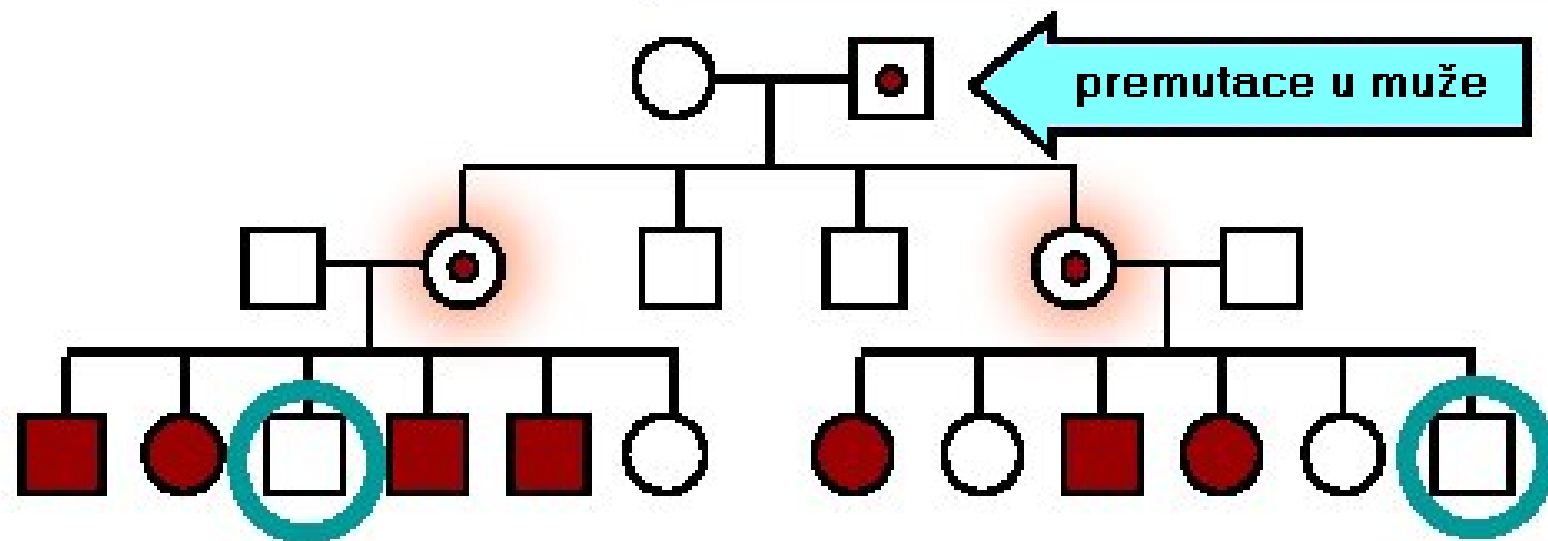
postižený

všichni synové jsou normální,
všechny dcery jsou přenašečky

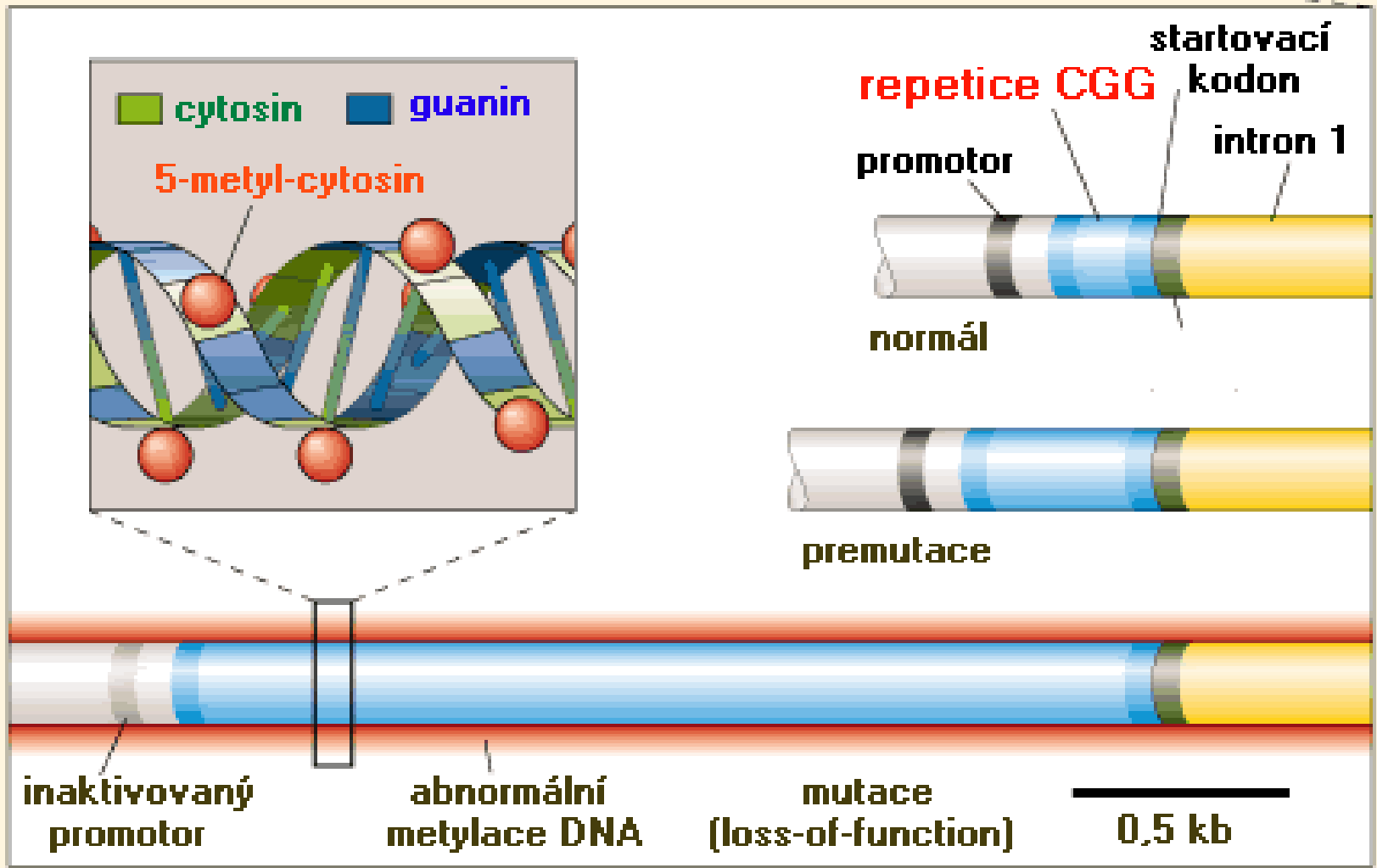
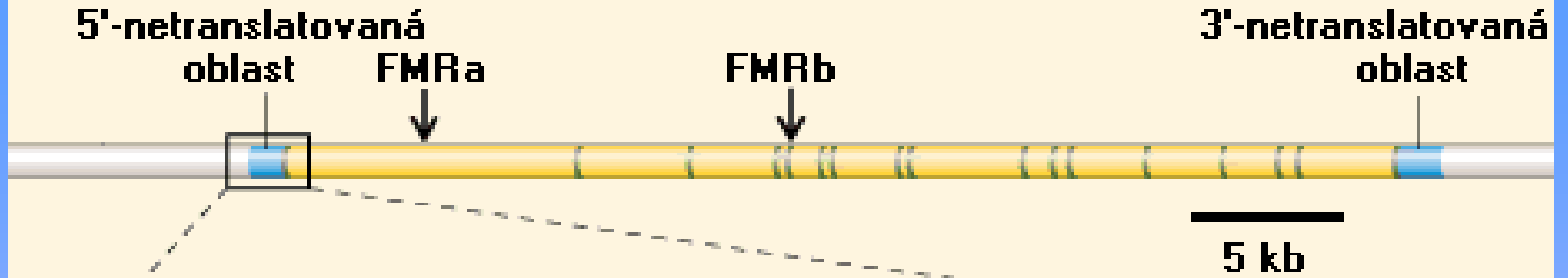
SYNDROM FRAGILNÍHO X

dominantní, X-vázaný
vážná mentální retardace
neúplná penetrance
variabilní expresivita
vážnější a častější u mužů

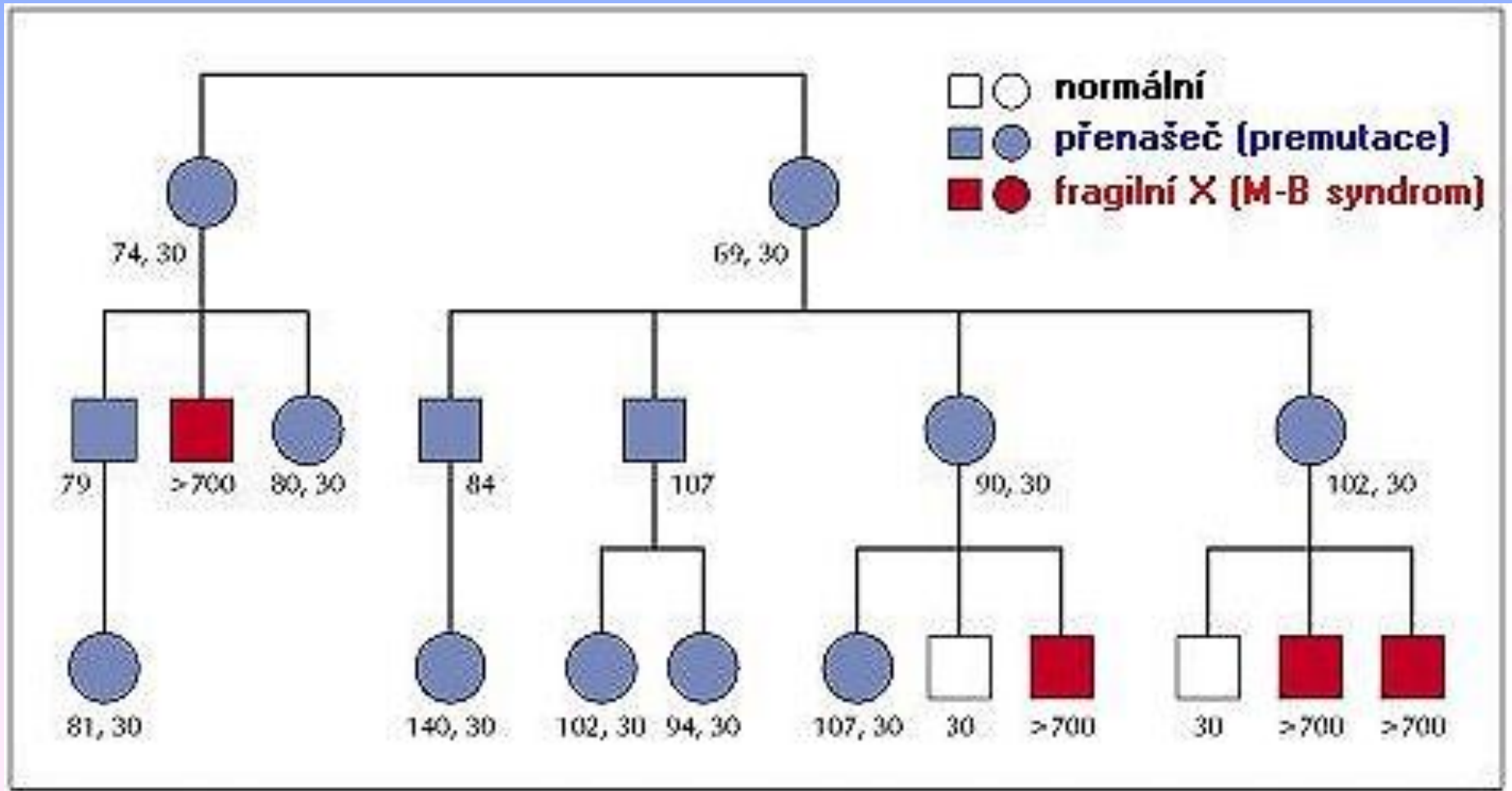

⇒ normální X má 6-60 tripletů CGG v 5'UTR genu FMR1 :

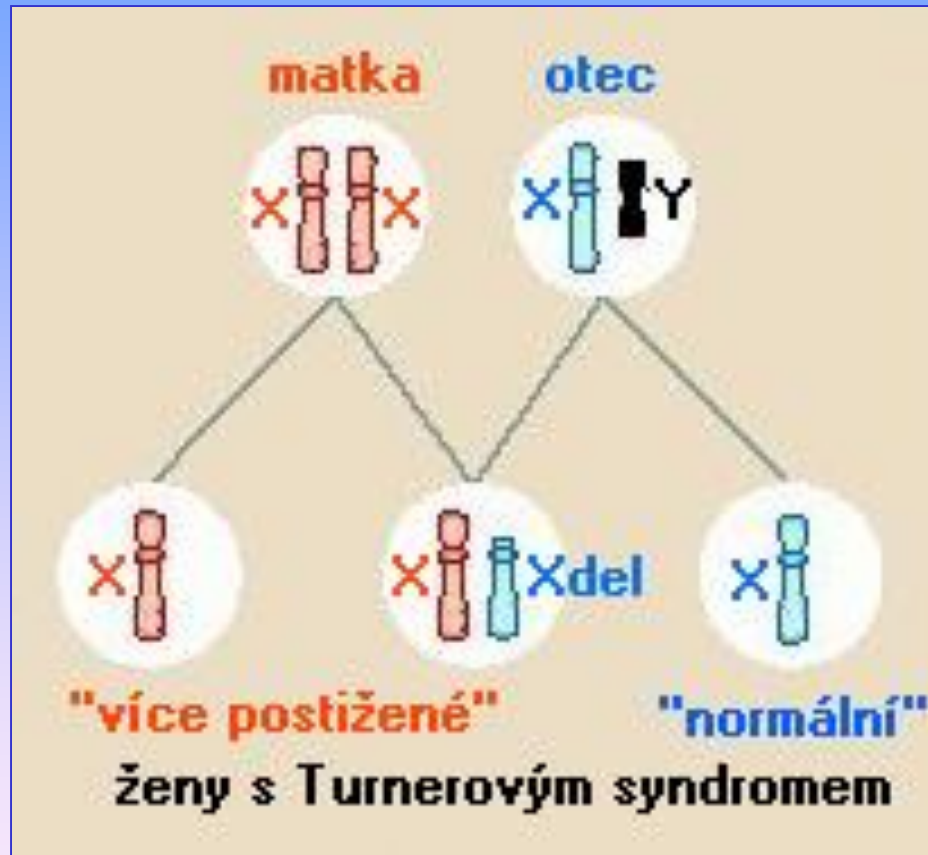
$(CGG)_{10}AGG(CGG)_9AGG(CGG)_9$

⇒ muži-přenašeči nesou premutaci mezi 60 and 200 kopiemi

⇒ M-B pacienti mají přes 200 kopií repetice

X-GEN ODPOVĚDNÝ ZA SOCIÁLNÍ CHOVÁNÍ JE MATERNÁLNĚ UMLČOVÁN

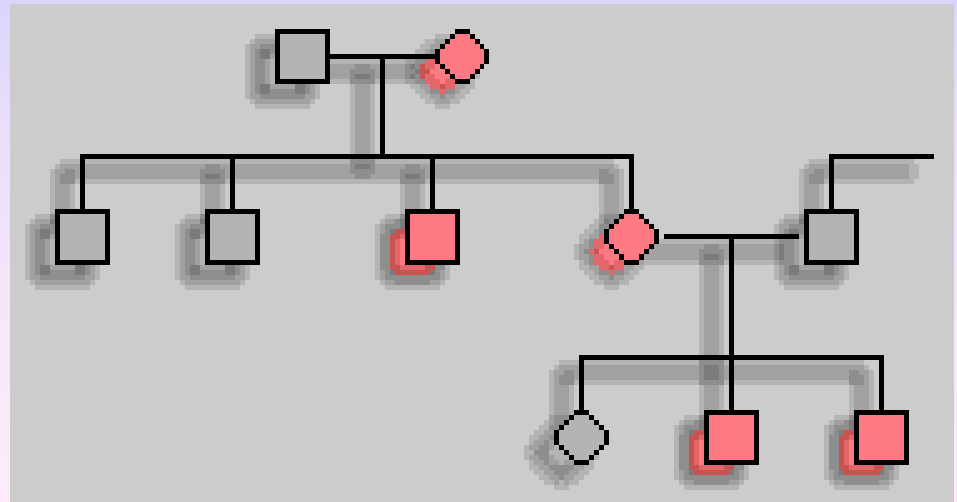
David Skuse
(London 1997)

Turnerův syndrom
(X_m0 , X_p0 , XX_{del})

ZVLÁŠTNÍ ROLE X VE VÝVOJI SAVCŮ

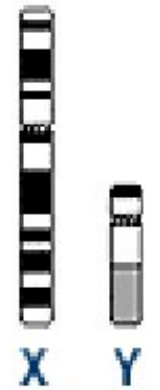
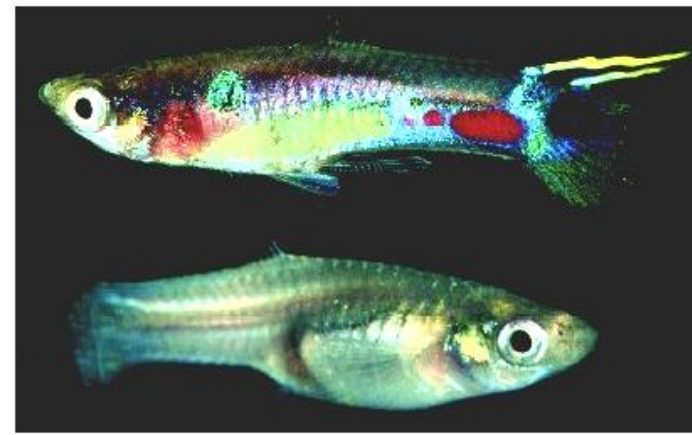
- ⇒ přítomen v jedné či dvou kopiích (XY, XX),
parciální mozaiková inaktivace u samic
- ⇒ musí být imprintován, neboť je extraembryonálně inaktivován
výhradně paternálně
- ⇒ dědí se křížem : dcery získávají X od obou rodičů,
zatímco synové výhradně od matky
- ⇒ homologie X/Y malá, Y nese jen několik funkčních „X“ genů
- ⇒ evoluce X : nese výrazně více genů ovlivňujících inteligenci,
sociální chování a reprodukční schopnosti
- ⇒ u mužů vyšší výskyt
poruch psychiky
a sociálního chování :
příčinou je
„hemizygotní X“ či
„maternálně imprintovaný X“

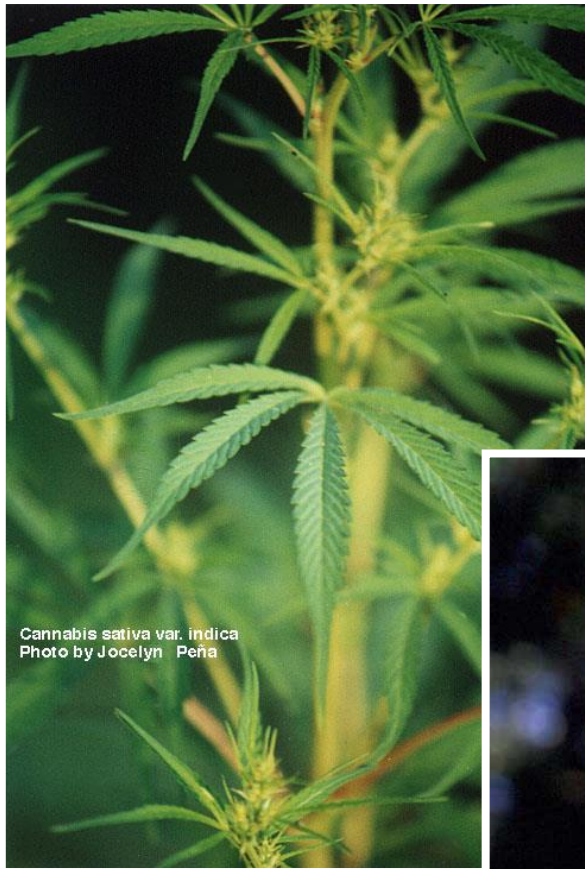

ZKÁZA CHROMOSOMU Y

- ⇒ holandrická dědičnost: otec → syn
- ⇒ haploidní (geny dominantní)
- ⇒ 33 znaků vázaných na Y, dosud 7 genů zmapovaných
- ⇒ SRY translokace/mutace vedou k sex-reverzi či intersexům
- ⇒ SRY není klíčovým genem: je „mladší“ než Y, u některých hlodavců zmizel
- ⇒ další Y-testis-determining faktory (funkční koherence)
- ⇒ jen několik house-keeping genů, vesměs analogy X-chromosom vázaných genů
- ⇒ Y je po ztrátě rekombinace s X evolučně-geneticky ruinován asi 300 milionů let (teorie čtyř inverzí)
- ⇒ finálním krokem evoluce bude zřejmě jeho zánik (5-10 MY) a translokace SRY na autosom (či zkáza *Homo sapiens*)

Rostliny nejsou vždy bisexuální

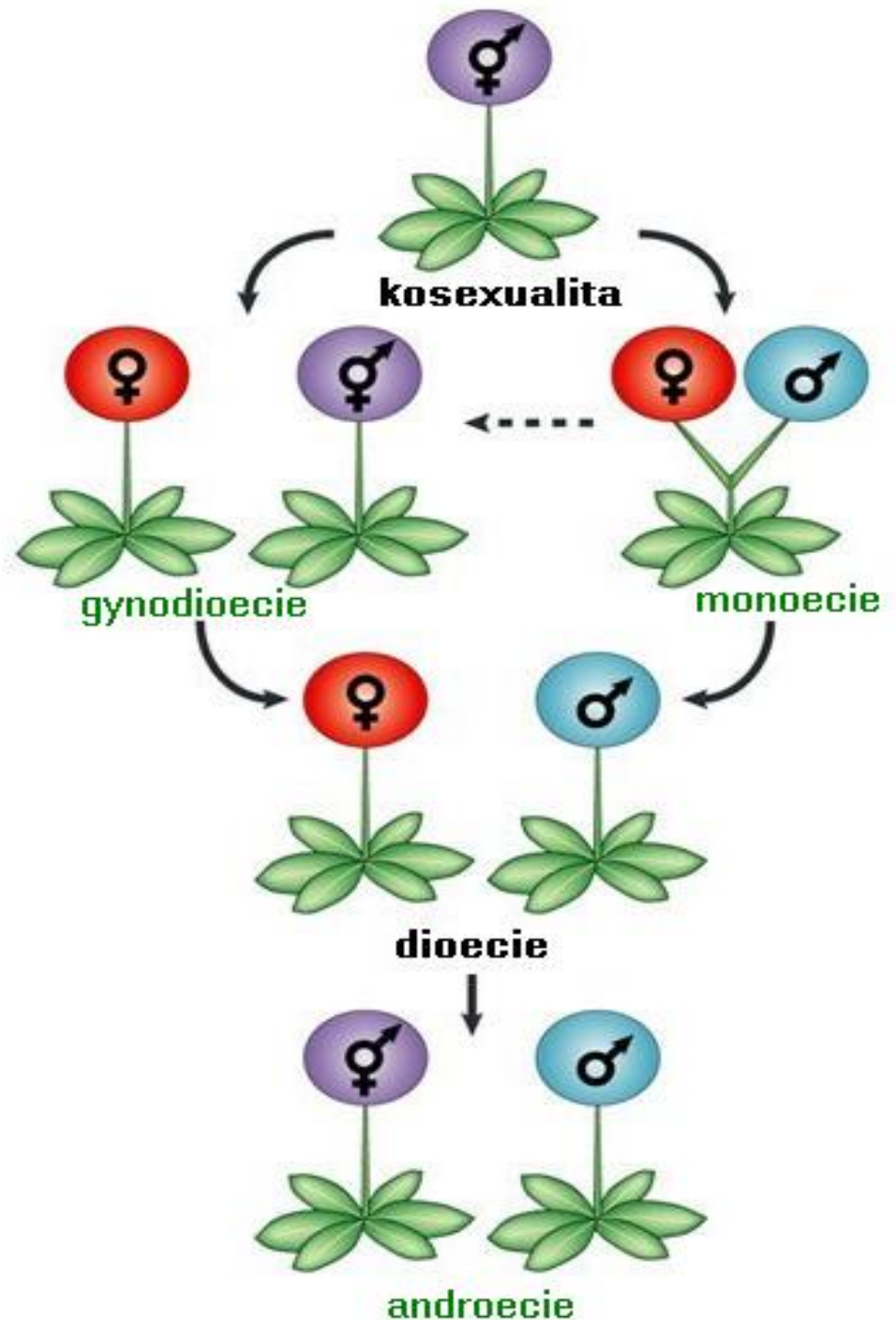
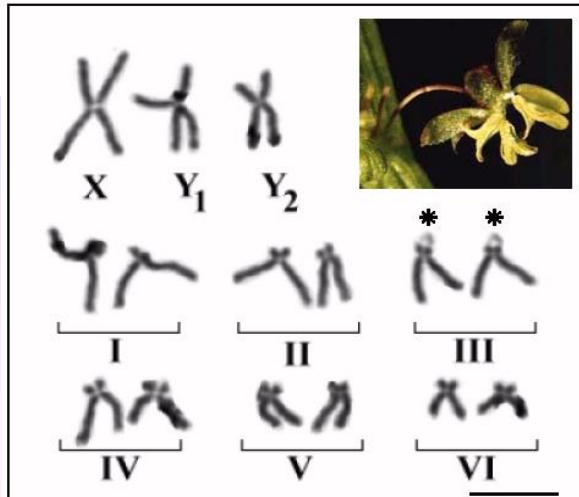
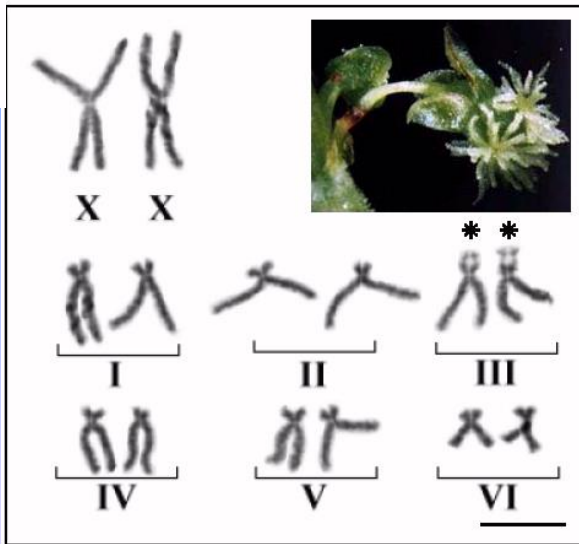

Proč studovat rostlinné pohlavní chromosomy ?

- Jsou evolučně mladé
  - ...mohou nám objasnit časná stádia evoluce a degenerace sex chromosomů
- Vyvinuly se mnohokrát nezávisle u krytosemenných rostlin
  - ... můžeme zjistit, které rysy jsou v evoluci pohlavních chromosomů obecné

EVOLUCE DVOUDOMOSTI U ROSTLIN

Otcové rostlinné sexuality

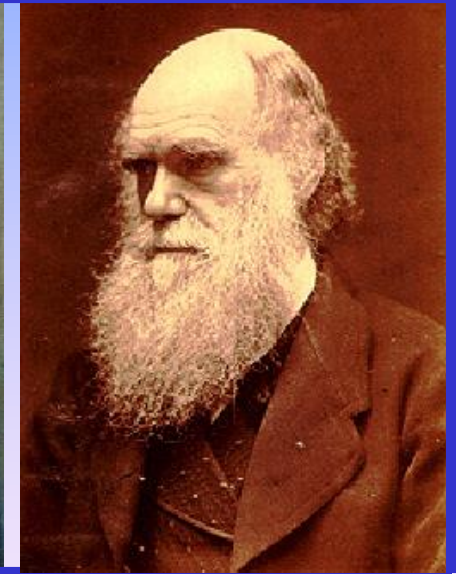
Rudolph Jacob Camerarius

De Sexu Plantarum (1694)

Johann Wolfgang von Goethe

The Metamorphosis of Plants (1790)

Jean-Jacques Rousseau

Letters on the Elements of Botany (1773)

Charles Darwin

*The Different Forms of Flowers
of the Same Species (1877)*

Pohlavní chromosomy rostlin

tykvíce

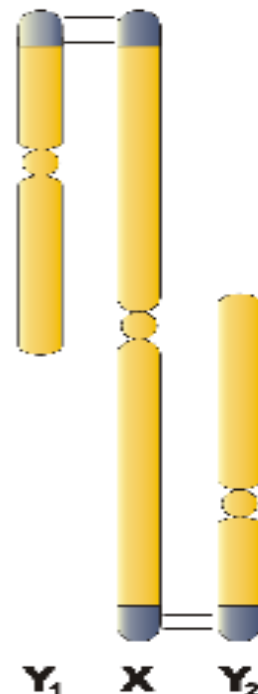
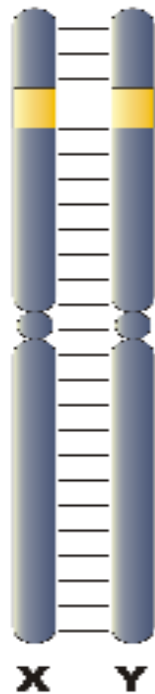
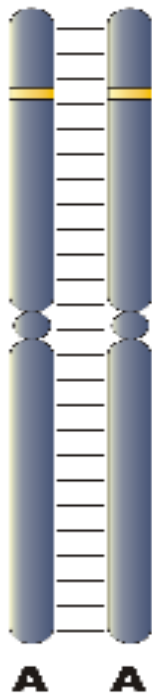
papája

silenka

šťovík

***model
rostlinného
sexu :
silenky***

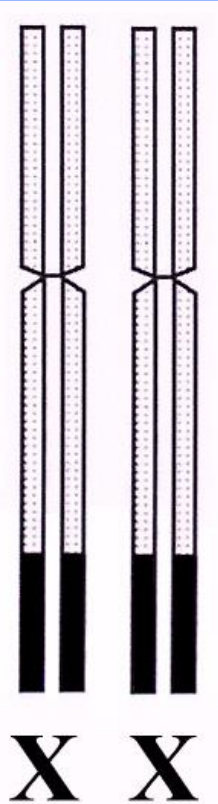
A. TARALD, *SILENE LATIFOLIA* (MILL.) R. ET B.
B. BACKGLIM, *SILENE NUTANS* L.

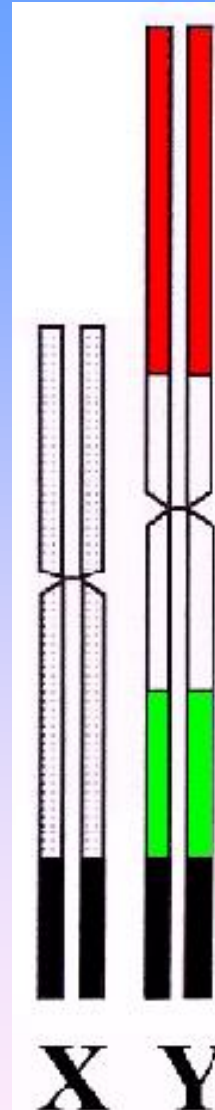
Silene latifolia (*Melandrium album*)

samička

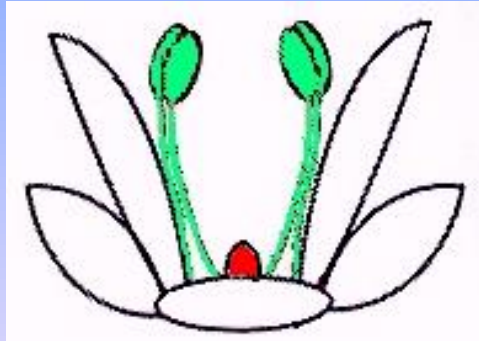

X X

X Y

samičí
supresor

samčí
fertilita

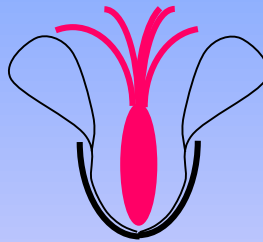
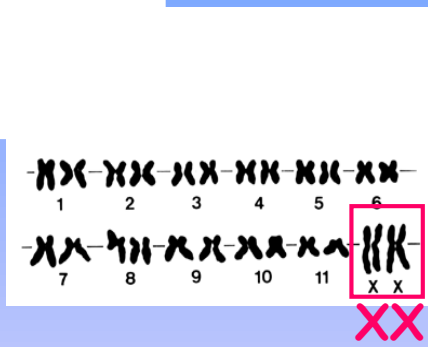
sameček

pseudoautozomální
oblast

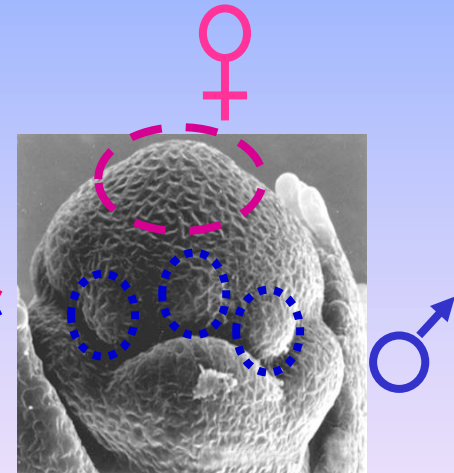

Sex determinace u silenky

female

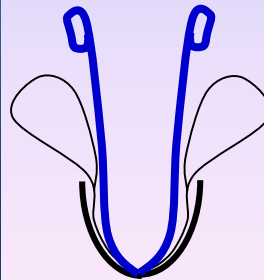
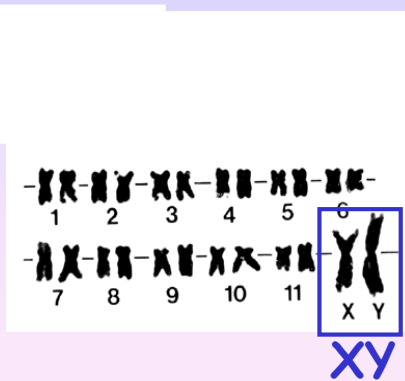

-Y

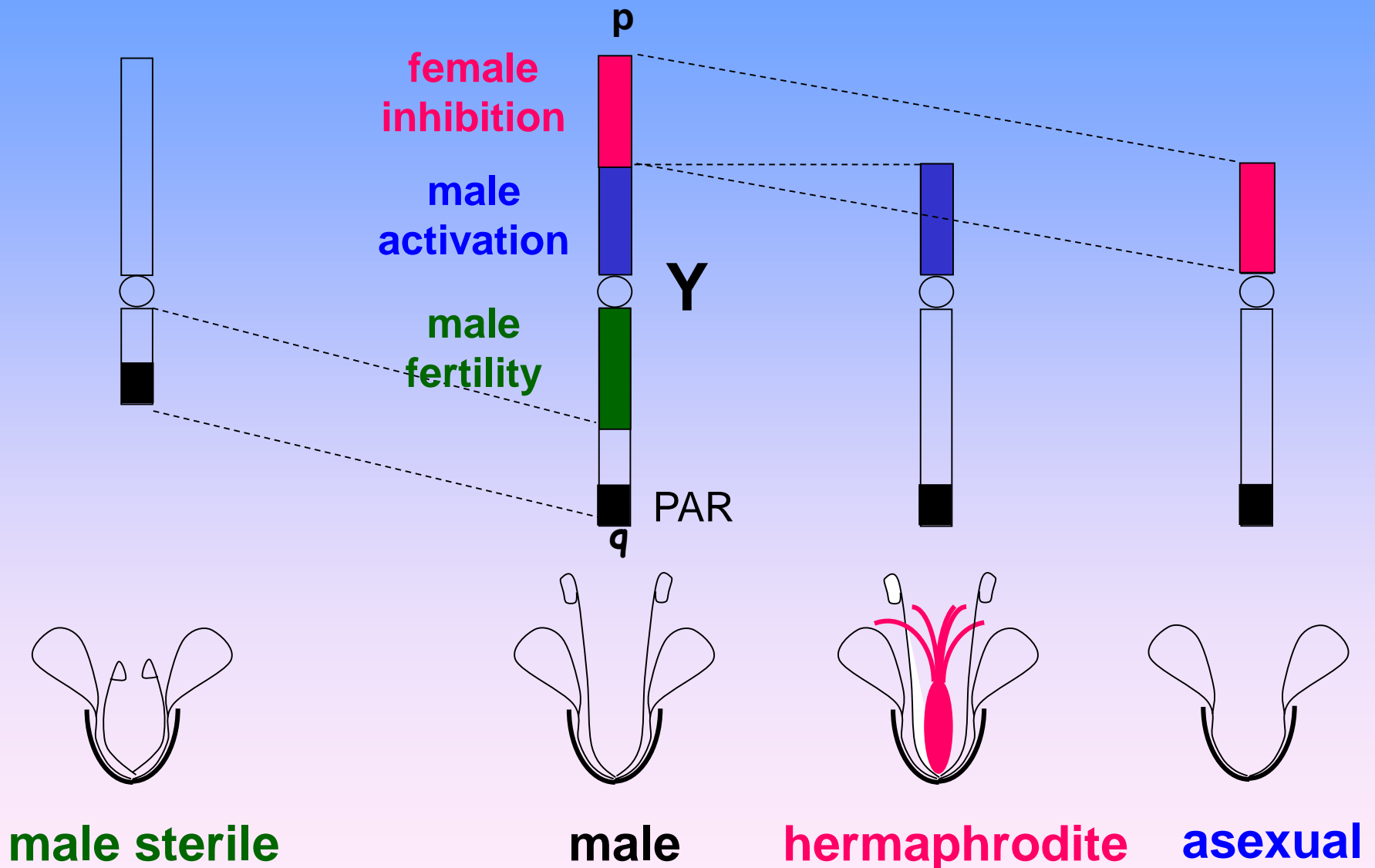
+Y

květní meristém

male

Aberace odhalují základní funkční mapu chromosomu Y

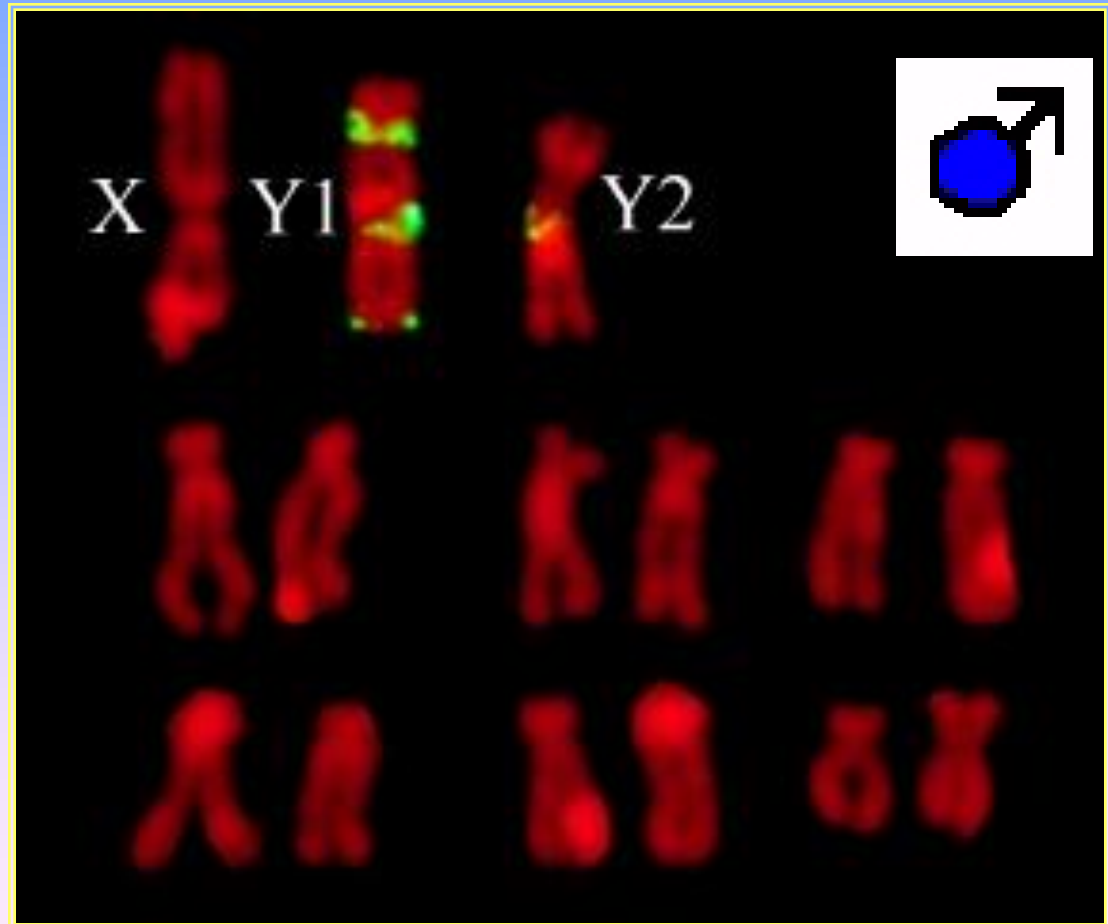
Proč nestudovat silenky ...

- Large genome (2,800 Mb~2.8pg DNA/C)
- Difficult to transform or even to culture *in vitro*
- Relatively long life span (~one year)
- No exact (both physical and genetic) maps available
- No agronomic impact, simple weed

Proč studovat silenky ...

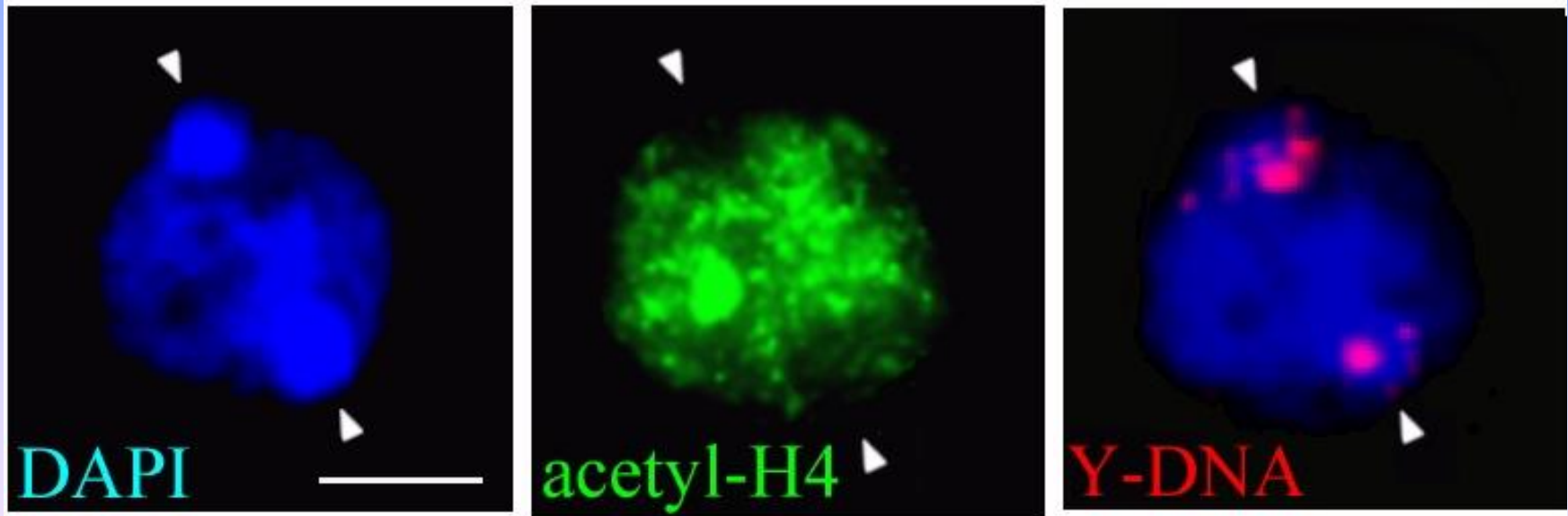
- Polymorphic reproductive systems in one genus
- Small size of plants, large seed production
- Large heteromorphic sex chromosomes
- 12 pairs of chromosomes in (all diploid) species
- Interspecific crosses helpful
- Model to analyze intermediate steps in sex evolution

RUMEX: SAMČÍ CHROMOSOMY Y JSOU KONSTITUTIVNĚ HETEROCHROMATICKÉ

CHROMOSOMY Y TVOŘÍ PERIFERNÍ HISTON - HYPOACETYLOVANÁ TĚLÍSKA

Rumex acetosa